

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १८९०

Title महाभारते विष्णु नाम

Author श्रीमहेश्वर सत्संग

Extent ३९ Age ५

Subject वेदान्तशास्त्र

महाभारते विष्णुनामसहस्रं व्याख्यास
हितम्

१८५०

F-39 ला.

10

63

सप्तमः

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ स्वयंप्रकाशतीर्थोऽधिलब्धवेदांतिसत्यदः ॥ महादेवो र्थमाचष्टे विष्णुनामसहस्रं गो आचार्योऽप्यपि व्याख्या च कुनीमसहस्र
 गो ॥ कायवाक् स्वांतसंशुद्धौ पुनः कुर्वेत्तथाप्यहं ॥ मे रौचपरमाणौ च पदार्थत्वं तथा समं ॥ व्याख्या तत्त्वं तथा श्रीमदाचार्येषु च मण्डपि कभारतं
 कृतं व्याख्या काहे किंतु गुरोः कृपा ॥ मूकं करोति वाचालं पंगुं लघुपते गिरीश ॥ स्त्रीश्च दृढिजबन्धूनां त्रयीनश्रुतिगोचरा ॥ इति भारतमाख्या
 नं रूपयामुनिना कृतं ॥ इत्युक्त्या सर्ववर्णीनां श्रोतव्योऽयं स बोधवेत् ॥ तदर्थश्च ततो व्याख्याममसर्वोपकारिणी ॥ भाष्यबोधासमर्थानां ज
 नानां हितकार्यं ॥ नोपेक्ष्यः किंतु सत्कार्योऽग्र्योऽधिलघुना कृतः ॥ खलैस्तु खलता कार्या न हानिस्तावता स्ति मे ॥ कस्तूरी पामरैस्त्यक्ता

॥ वैशंपायन उवाच ॥

स्वमहत्वं किमु ज्ञसति ॥ अनेकविधधर्माणां श्रवणेऽपि न तृप्तिना क् ॥ युधिष्ठिरः शांतनवं यस्य प्रह्लात्तुष्टयो यच्च भीष्मः परो भक्तस्तत्र प्रत्युत्तरं द
 दौ ॥ तत्सर्वं सोतिराचष्टे शौनकादा नृपीन प्रति ॥ वैशंपायन इत्यादि ॥ अत्र वैशंपायनो जनमेजयमुवाचेति ॥ प्रकरणात्प्रभ्यते जनमेजयस्य
 वैशंपायनं प्रति प्रष्टुं वावगमात् ॥ एतेनोवाचेति सामान्यशब्दस्य लक्षणया जनमेजयो देशकवाक्योच्चारणरूपविशेषपरत्वेन तु जन
 मेजयमित्यस्या ध्याहारः स्थितस्यैव पदस्य व्यत्यंतरमात्रकल्पनेनाद्यवात् ॥ व्यत्यंतरस्य पदांतरस्य च कल्पने गौरवादिति केन विदुक्तं परास्तं ॥

किंच न सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमात्रेण तत्त्वज्ञानादिति विशेषरूपेण बोधकत्वे ॥ यथाहुः ॥ शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति तत्त्वज्ञेति ॥ शक्यात् श-
 क्यतावच्छेदकरूपात् शक्यतावच्छेदकातिरिक्तरूपेण बोधेन तत्त्वज्ञेति निष्कर्षः ॥ न हि घटमानयेत्यत्र घटपदस्य घटस्वरूपेणैव पीतघटा-
 दिपरत्वेन तत्त्वज्ञातुं पीतघटत्वादिरूपेण बोधकत्वे इत्यादि तत्त्वमेवेत्यलमप्रकृतमसंगेन अत्र शेषांशतद्दामादुरयने पतनं ततः विग-
 तं शब्दतो यस्मात्तद्वैशंपायनः स्मृत इति पौराणिकतिर्वचनवता वैशंपायनशब्देन मुनेर्महाप्रभावत्वाद्गमात्जननं दुष्टमेव पतिकंपपती-
 तियुत्यस्यनुसन्ते दुष्टनिग्राहकत्वादि महाप्रभावत्वस्य जनने जपेऽप्यवगमाच्च प्रष्टुं प्रत्युत्तरदातृत्वयोग्यता सच्यते ॥ ततः तस्याः ॥ शब्दतो हुंका-
 श्रत्वाधर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ॥ युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

रादिनः आदिद्विस्तु स्वार्थिकाराण प्रत्ययांतत्वात् ॥ श्रुतेति अशेषेण सामस्येन उपलक्षितान् समस्तानि नित्यावतः धर्मान् स्वर्गादिफलकानि
 कर्माणि पावनानि प्रापश्चित्तरूपाणि पापक्षयकाराणि च ॥ सर्वशः सर्वप्रकारैः श्रुत्वाऽप्यपरित्यज्य युधिष्ठिरः युधिसंग्रामे स्थिर इति व्युत्प-
 त्यास्वकार्ये स्थिरो ननु चंचल इत्यवगमेन तं प्रत्युत्तरदानमति योग्यमिति सच्यते ॥ संज्ञात्वाच्च सप्तम्या अलुक् ॥ गवियुधिभ्यां स्थिर इति षत्वं ॥
 शांतनवं शांतनोः पुत्रं नीष्ठां अनेन तत्र तत्र प्रसिद्धः पितृभक्त्यतिशयः सच्यते ॥ पुनरेव पूर्वश्रुतधर्माद्यपेक्षया विशिष्टमेव ॥ पुनरप्रथमेनेदं
 त्यमरकोशेनेदं शब्दस्य विशेषपरतयैव व्याख्यातव्या तत्वात् ॥ अभिसंमुखं अनेन शिष्यरातिः सच्यते ॥ अभ्याषत पृष्टवान् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाचेति पुनरुक्तिस्तु पुराणेति हासरोति मनुस्तस्य। उवाचेत्यस्यैवं ह्येवानित्यर्थः। किमेकमित्यादि। अत्र षट् प्रश्नाः। लोके लोक न हेतुभूत सम
स्तविद्यास्थाने एकं मुख्यं एके मुख्या न्यके वला इत्यमरः। दैवतं उपास्यं किं। मुख्यत्वं च सर्वा राध्यत्वसुखाराध्यत्वविशिष्टफलदातृत्वादिभिः। द्वितीये प्र
श्ना माह। किं वेति। वाशब्दः प्रश्नसमुच्चये। परायणं ईपते प्राप्यते इत्ययनं बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। परमुक्तं प्राप्यं एकं मुख्यं किं। ऐहिकफलादि आमु
ष्मिकफलं वक्ष्यते नंदत्वं बहुकालस्थापित्वादिना परंतत्रापि मुख्यत्वं स्वप्रकाशनिष्ठानंदरूपत्वेन। तृतीयचतुर्थप्रश्ना वाह। कंस्तुवंत इति। मानवा इत्य
धिकार्युपलक्षणं मनुष्याधिकारं हि शास्त्रमिति मानवा इत्युक्तं। कस्यस्तस्या हेतुभूतयाऽधिकारिणः शुभमेहिकमा मुष्मिकं च प्राप्नुयुः। एवं कस्या
र्चनेन हेतुभूतेनेति चतुर्थः प्रश्नः स्तुवंतः अर्चंते इत्युभयत्रापि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रोक्त हेतुत्वबोधकस्य शब्दप्रत्ययस्य दर्शनात् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणं। कंस्तुवंतः कसर्चंतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभं ॥ २ ॥ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः

पंचमप्रश्नमाह। को धर्म इति। स्पष्टोर्थः। परमत्वं हिं सारहितत्वं नुमुह्यं किंचन सेव्यत्वादिना। षष्ठं प्रश्नमाह। किं जपमिति। किं जपनं। जपपरिपाटी
शाल्यनुसंधेयशब्दप्रतिपाद्यतादृशगुणाश्रयतया नुसंधानः जंतुजीवोधिकाराजंतुशब्देन जीवमात्रवाचिना न यज्ञादाविवधनवतो बलवतो वि
द्यावत एवाधिकारोऽपितु अनादृशस्यापि जपे स इति सूच्यते। अत्रापि शतप्रत्ययो हेतौ किं संबंधिगुणप्रतिपादकशब्दनुसंधानरूपजपेन हेतुभूतेन
जन्मसंसारबंधनात्। जन्मपदं मृत्योरप्युपलक्षकं। यदा संसरति पुनरुत्पद्यते तेन ज्ञातस्य हिर्ध्वं जन्ममृतस्य चेत्युक्तराया संसारो मृत्युः अस्मि
न पक्षेन बंधनपदस्य पौनरुक्त्यशंकापि। जन्ममृत्यु एव बंधनं आत्मनः सञ्चिदानंदताविरोधिततो मुच्यते मुक्तिं प्राप्नोतीति यावत्। जन्मपदस्य मृत्यु
पलक्षकत्वे तु जन्ममृत्यु एव संसारस्तस्य हेयत्वार्थं बंधनरूपत्वमुक्तमिति बोध्यं ॥ ३ ॥

भाष्यइति। अत्र विदित्वा भक्तिपोगंतुभीष्मस्य पुरुषर्षभः। सहस्रोऽथायसं हृष्टोऽयानमेवान्वपद्यतेति राजधर्मोक्तेः श्रीकृष्णाकर्षणपर्यंतमवलशाली
भक्तिपोगोभीष्मपदेन सूच्यते जगत्पुनरिति। यद्यपि प्रश्नक्रमेणोत्तरमुचितं तथापि उपस्थितत्वात् षष्ठप्रश्नस्यैवादावुत्तरमुच्यते। जगतां स
र्वेषां प्रभुमीश्वरं देवानां लोकोत्तरतत्क्रीडाशालिनामिंद्रादीनामपि देवंपूज्यं यद्वादिगुधातोः स्तुत्यर्थं देवशब्दोऽस्य त्रेदीयं तिष्ठवन्तीति दे
वास्तेषां देवं स्तोतारं वंदितो हि सर्वदेतमानितो मानपीतचेति राजधर्मोक्तेः। ये यथा मां प्रपद्यन्ते तं स्तुयेव भजाम्यहमिति भगवद्गीतोक्तेः। अ
नंतं नाशरहितं॥ पुरुषोऽत्र मं पूरयति भक्तानां कामान् सीदति अस्मादयति च भक्तविरोधिन इति पुरुषः। पूरणं तदनाच्चेव ततो सौ पुरुषो मत इत्यु
द्योगपर्वणिसंज्ञयोक्तेः। सचासावुत्तमश्च तं यस्मात्तरमतीतो ह मत्तरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मिन्लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोऽत्र म इति भगवद्गीतो

भीष्म उवाच॥ जगत्पुनरं देवदेवमनंतं पुरुषोत्तमं॥ स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोऽस्थितः॥४॥

कंवा। पुरुषोऽधिकारी सततोऽस्थितो निरंतरमुद्युक्तः स न नाम सहस्रेण स्तुवन् पुरुषोत्तमाय तत्तदुण्णापकनाम सहस्ररूपशब्दानुसंधानं कु
र्वन् सर्वदुःखातिगोभवेदित्यन्वयः। गुणज्ञापकशब्दानुसंधानमात्ररूप एव हि जपो ननु तदृशशब्दसंकीर्तनपर्यंतस्तस्योच्चोपांशुमानसेति त्रैवि
ध्यासंभवात्। अत्र नाम सहस्रेणेत्युक्तेः अनादिनिधनमित्यत्रानुक्तेः श्रैतस्य षष्ठप्रश्नोत्तरता अनादिनिधनमित्यस्य वत्तृतीयाप्रश्नोत्तरता बोध्या।
अवश्यं हि किं जपन्नित्यस्योत्तरेण त्रभायं न चोत्तरे जपशब्दोऽस्ति अत उपस्थिति विशेषाच्चेतस्यैव षष्ठप्रश्नोत्तरता युक्ततरानेचैवंपुराणमुक्तः
सर्वोऽपि स्तुवो जपः स्यादिति शंभोः। शास्त्रोक्तजपपरिपारीशालिनः शब्दानुसंधानस्य जपत्वात्॥ अतदृशस्य स्वरूपत्वात् किंचाशब्दप्राधान्येन जपो

धर्माध्यामेस्तुवइति महात्मने॥

अत्रानेकविन्नययापाससाध्यराजसूपाश्वमेधादिभिरलभ्यस्यमोक्षस्यकथमुक्तशब्दानुसंधानमात्ररूपेणनामसहस्रजपेनलाभइत्याशंकायां
 जगत्प्रभुमिसादिनाविषयविशेषउक्तोभगवद्रूपः। तथाचविषयमाहात्म्यादल्यायाससाधोनापिकर्मणाफलविशेषलाभउचितएवेत्युक्तं। अतए
 वस्कादेनारदं प्रतिब्रह्म वाक्यं। श्लोकेनैकेनदेवर्षेनामसाहस्रकस्ययत्। पठितेनफलंप्रोक्तंनतत्कतुशतैरपि। तत्रैवश्रीकृष्णार्जुनसंवादेस्तवंना
 मसहस्रारय्येनजानंतिवैकलो॥ भ्रमंतिनेनरालोकेसर्वधर्मवह्निष्कृताः। मुकृत्वानामसहस्रंनुनान्योधर्मोस्तिकश्चन। कलौप्राप्तेगुडाकेशसत्य
 मेतन्मयोदितं। यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्चस्तवैः प्रीतिर्नमेर्जुना। संतुष्टिस्तनचान्येनविनानामसहस्रकंकिंच॥ यस्यैकेकनामव्याहारोऽपिसरुद
 पियेनकेनचिद्यादृशेनतादृशेन। पस्यांचिदवस्थायांपत्रकचिघटाकदाचित्प्रयथाकथंचित्कृतेऽत्युक्तंफलंददातिकिमुततस्यन
 मसहस्रजपइति। तथाचपुराणेषु सरुदुच्चरितंयेन हरिरित्यक्षरद्वयं। बद्धः परिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रति। श्वाहः पुल्कसकोवापिमुच्येरनप
 स्यकीर्तनात्। ब्राह्मणः क्षत्रियावैश्याः स्त्रियः शूद्रांसजादयः। यत्रतत्रानुकुर्वंतोविस्मोर्नामानुकीर्तनां। सर्वपापविनिर्मुक्तास्तेपियांतिसनातनं।
 अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मको घं हसामवि। यद्याजहारविवशोनामस्वस्त्यपनंहरेः। अपंअजामिलः। स्तेनः सुरापो मित्रध्रुकूब्रह्महागुरुतल्प
 गः। स्त्रीराजपितृगोहंतायेवापातकिनोऽपरे॥ सर्वेषामप्यघवतामिदमेवमुनिष्कृतं। नामव्याहरणंविस्मोयंतस्तद्विषयामतिः। विस्मधर्मे। चक्रा
 युधस्यनामानिसदासर्वत्रकीर्तयेत्। नाशौचंकीर्तनेतस्यसपवित्रकरोपतः। स्कां दे। नदेशकालावस्थात्मशुद्धादिकमपेक्षते। किंतुस्व
 तंत्रमेवेतन्नामकामितकामदं॥ नदेशनियमस्तस्मिन्नकालनियमस्तथा। तोच्छिष्टारौनिषेधश्चश्रीहरेर्नामिलुबक। विस्मधर्मोत्तरे। नामानि
 सर्वाणिजनादनस्यकालश्चसर्वः पुरुषप्रवीर॥ तस्मात्सदासर्वगतस्यनामग्राह्यंयथेष्टंवरदस्यराजन्॥ ॥ श्रीभागवतेप्रथमस्कंधे॥ ॥

तदा ग्विसर्गे जनता घविन्नवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपि। नामान्यतंतस्य **न** यशोकिताति यतश्च एवमिति गापंति गृणंति साधवः इति॥ अन्यान्यपि
नाममाहात्म्यप्रतिपादकानि वाक्यानि सहस्रशः संति तत्र कानि चित्रिरयंते। ब्रह्मपुराणे॥ अनन्यचित्तः शुद्धो वायः सदा कीर्तयेद्भूरि। सोऽपि दोषस्त
यान्मुक्तिं लभेच्चैदिपतिर्पथा॥ पद्मपुराणे। संसारसर्पसंदष्टनष्टचेष्टैकभेषजं॥ कृष्णेति वै सवं मे त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः यत्र तत्र स्थितो वापि कृष्णकृ
ष्णेति कीर्तनात्। सर्पपापविशुद्धात्मा स गच्छेत्परमां गतिं॥ सर्वधर्मोऽस्मिन्नाविस्मोर्नाममात्रैकजल्पकाः। सुरवेन यां गतिं पाति न तां सर्वैः विधार्मिकाः
विष्णुपुराणे॥ विष्णुसंस्मरणादेव समस्तलेशसंक्षयः। भयं भयानां मपहारिणि स्थिते मत्स्यनंते मपि कुत्र तिष्ठति॥ यस्मिन् स्मृते जन्मजरोद्भवानि भ
पानि सर्वाण्यपहंति नातः। शिवपुराणेऽपि॥ कृष्णनाम सदा गोपं। महादेव महादेव महादेवेति यो वदेत्॥ एकेनैव भवेन्मुक्तिर्द्वाभ्यां शतं भुर्कणी भवेत्। श्री
भागवते। एतन्निर्विघ्नमानानां पिच्छनामकुतोभयं॥ योगिनां नृपनिर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनं॥ केले दोषनिघ्नो घेरा जन्तुस्तिष्ठे को महान् गुणः॥ की
र्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परं ब्रजेत। मात्से। परदाररतो वापि परोपकृतिकारकः। स शुद्धो मुक्तिमाप्नोति कृष्णनामानुकीर्तनात्। गारुडे पदी
छसि परं ज्ञानं ज्ञानाच्च परमं पदं॥ तदादरेण महाताकुरु गोविंदकीर्तनं॥ आदित्यपुराणे॥ हरेः संकीर्तनपुण्यं महापातकनाशनं॥ सर्व
कामप्रदं लोकैश्च पवर्गफलप्रदं इत्यादि॥ अलं बहुना० प्रकृतं श्लोकव्याख्यातमेवानुसरामः॥ ४ ॥ २ २ २ २ २

अथ कमर्चन इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह। तमेवेति। तमेव पूर्वोक्तं पुरुषं पूर्णं भक्त्या सापराधुरक्तिरश्वर इत्युक्तलक्षणया अर्चयन् वा स्वार्चनेन पूजयन्
 ध्यायन् आभ्यन्तरार्चनेन पूजयन् अथ यं विनाशरहितमिति तत्पदार्थस्यैव विशेषणं॥ अर्चनक्रियाया वा अर्थस्यापगमोच्य इत्यमरोक्तेरयं यपर
 हितमप्यर्चयन् फलभागिति आख्येपं जलेनापि जगन्नाथः पूजितः क्लेशहा हरिः परितोषं जज्ञ्या शुल्लघार्त्तः सलिलैर्यथेति नारदीपोक्तेः। स्तुव
 न्नमस्यन्निति पूजांगभूतस्तुतिनमस्कारौ कुर्वन् पुनस्तमेवेत्युत्मा अंगभूतावपिस्तुतिनमस्कारौ नान्यविषयावितिकथयति। स्तुवे रुच्चावचैः स्तो
 त्रेः पौराणैः प्राकृतैरपि॥ स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निनि वंदे तदं वदित्यर्चनो गभूतस्तुतिनमस्कारयोरेकादशोक्तेः नित्यमित्यपि क्रियाविशेषणमेव।

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमययं। ध्यायन् स्तुवन्नमस्यं श्रयजमानस्तमेव च॥ ५॥

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरं॥ लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगोभवेत्॥ ६॥

रुक्मं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्येति यो नवाः। जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेयानसंभाष्याः कदाचनेति सभापर्वणि नारदोक्तेः। ईदृशो यजमानः पूजकः सर्वदुःखाति
 गोभवेदिति संबंधः॥ ५॥ तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह॥ अनादीति॥ जन्ममरणभ्यां षडपिभावविकारा नुपलक्षयति॥ तथा च ज्ञायते अस्ति वर्धते विपरिणम
 ते अपक्षीयते नश्यतीति षड्विकाररहितं विष्णुं व्यापनशीलं सर्वलोकानां महेश्वरं ब्रह्मादिभ्योऽप्यधिकं लोकं दृश्यवर्गस्वरूपबोधेनाध्यक्षयति प्रत्य
 क्षीकरोतीति लोकाध्यक्षः तं स्तुवन्नित्यं निरंतरं सर्वदुःखातिगोभवेत्॥ अनादिगच्छतीति सर्वदुःखातिगोभवेत् इति जपार्चनस्तुतानां सा

धारणं फलवचने॥ ६॥

स्तुत्येविशि नष्टि। ब्रह्मणेवेदायतय सेचतुर्मुखापवाहितेब्रह्मण्येसर्वेषांसाधारणधर्मसर्वानधर्मानवाजानातीतिसर्वधर्मज्ञस्तं लोकानांभक्तजनानांप्रदादाही
नांकीर्तिवर्धपतीतिकीर्तिवर्धनस्तं। लोकैर्नाथ्यतेपाच्यतेलोकनाथस्तंमद्व्यापकं। भूतं परमार्थसत्यं सर्वेषांभूतानांभवस्यसंसारस्यउद्भवहेतुभूतं। ७
पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह। एषमइति॥ स्तवैर्गुणसंकीर्तनलक्षणैः अर्चयितुमशक्यं सर्वधर्माणामधिकतमो धर्म इति संबंधः। जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणेनात्र संश
यः॥ कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति मनुवचने॥ जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते। अहिंसा च भूतानां जपपज्ञः प्रवर्तत इति व्यासवचने च॥

ब्रह्मण्येसर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनं। लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम्॥ ७॥ एषमेसर्वधर्माणामधिकतमो मतः॥
यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्तः सदा॥ ८॥ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः॥ परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परापणः॥ ९॥

पुरुषोत्तर इत्येव देशकालनियमानपेक्षत्वे चाधिस्येकारणं॥ ८॥ द्वितीय प्रश्नस्योत्तरमाह॥ यः परमं तेजः यः परमं तप इत्यादि। तस्य विष्णोर्नामहस्त्रं मे श्रु
त्विति संबंधः परमं प्रकृतं महत्तद्भूतं तेजश्चैतन्यलक्षणं सर्वावभासकं। तप इति इति शब्द इत्यर्थः। तप एव श्रुतिधात्वनुसारात्। अनवच्छिन्नैश्वर्य इत्यर्थः॥
परमं सत्यादि लक्षणं महत्तमहती पं ब्रह्म परमं प्रकृतं परायणं पुनरावृत्तिशंकरहितं एतदनुवादवलेनैव किंवाप्येकं परापणमिति द्वितीय प्रश्नस्योत्तर
सुक्तं भवति॥ ९॥

३१

अथभाष्यानुसारेण नामार्थः स्यष्टमुच्यते। प्रकृतिप्रयाधुक्त्या नामांस्तु पंचविविच्यते। विशतिस्वकारणमिति विश्वं। तस्य चकारणमिन्नत्वात्कारणमपि वि-
श्वशब्देनोच्यते। पद्यस्य रूक्मवाचित्वे सर्वनामकार्यापत्तिश्चतुर्थ्यंतादौ तथापि धानिना मानीसुक्त्या नामत्वाद्दोषः। अतएव विश्वेश्वराय विश्वाय गोविं-
दाय नमो नम इति गोपालतापिन्यो॥ यदितु तत्सद्वा तदेवानु प्राविशदिति श्रुत्यनुसारेण विशतिस्वकार्यकारणत्वेनानुगच्छतीति व्याख्यायते तद्दानसर्व-
नामत्वशंकापियत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति श्रुत्यनुसाराद्विशतियद्यस्मिन्वाजगत्संसारकाले इति विश्वं इति व्याख्याने तु कर्मादौ प्रत्ययः क्लिष्टो वाहुलका-
नुलभ्येत स चानन्यगतिकत्वे श्रुतिपुराणादौ तादृग्निर्वचने वा सति युक्त इति सुधीभिराकलनीयं। विश्वप्रवेशेने इत्यस्मात्प्रश्रुषिलटिकलिरवटि-
विशिभ्यः क्वत्रितिकर्तरि क्वनकार्यपरत्वेन पुंसकत्वं संगतमेवाकारणपरत्वे तु किमेकं दैवतमित्यभिहितं दैवतं विशेष्यमादाय संगमनापि सर्वाणि च त-
विश्वं विश्वं सर्वघटकारो भूतमव्यभवत्प्रभुः॥ भूतं रुद्रं भूतं भूतं बोभूतात्मा भूतभावनः॥ १५॥

मानियोगिकानिगुणवृत्तीनिवा।यानिनामानिगोणानीत्युक्तेः। एवमग्रेऽपि-नाम्नांस्त्रीलिंगत्वेदेवताविशेष्यादेवतमित्यनेनदेवतापाश्रय्युक्तप्रापत्वात्। देव
तशब्दस्यस्वार्थिकतत्त्वप्रत्ययांतात्स्वार्थिकाणप्रत्ययेनसाधितत्वात्पुद्गलित्वेविष्मोर्नामसहस्रमेइत्युक्तेविष्मोर्विशेष्यःनपुंसकत्वेतुदेवतमेव॥
किमेकमित्यादिनोक्तैर्यत्तद्विश्वशब्देनव्याख्यातंकिंतदित्यपेक्षायामह।विष्मुरितीतिभाष्ये।अपमभिप्रायः।तमुक्तोत्तरः।पूर्व्यथाविदक्ततस्यगर्भेजनु
षापिपर्तना।आस्यजानंतोनामचिद्विवक्तनमहस्तेविष्मोसुमतिर्नेजामहइष्ट्वाविष्मुपदव्याविष्मोर्नामकीर्तनंसम्यग्ज्ञानप्राप्तयेऽनिहितंअतःकिमेकं
देवतमित्यत्रविष्मुरेवोक्तइति।अगर्थस्तत्प्रसिद्धं जगत्कारणंहेजताःस्तोतारःस्तुतालोडर्थव्यत्ययेनलुट्।सर्वाउदानत्वान्ननत्तजंतशंकाकार्या।प

याविदेगुणानामानंसेऽपि स्वमतिपरिणामावधीत्यर्थः। किंभूतेजगत्कारणं। कृतस्य गर्भं वेदांतप्रतिपाद्यं कृतं फलमाह। जनुषाविपर्त्तनेति जन्मपूर्वतां
 जन्मसमाप्तिः फलमिति भावः। कृत्यसंभवे जन्मः पूयं अस्य परमात्मनो नामचितनामाविविक्तनवदत्त एवंपरानुपदिश्य श्रुतपः स्वयमचुः। एतेभ
 जंतुमावावयंतु तेमहः प्रकाशस्मकं सुमतिं शुद्धज्ञानात्मकं स्वरूपं हे विष्णो भजामहे सेवामह इति॥ वेवेष्टियाप्तातीति विष्णुः विष्णुव्याप्तौ जुहोत्यादि
 दामाभ्यां नुरित्यधिकारे विषेः किञ्चेति नुप्रत्ययः यस्माद्विश्वमिदं सर्वं ज्ञातं तस्य महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशेषातोः प्रवेशनादिति विष्णुपुराणोक्त
 निर्वचने तु बाहुलकाच्चोध्यः षकारश्चावषट्क्रियतेऽस्मिन्निति वषट्कारो यज्ञः घञ्यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः॥ स्वाहादेवद्विर्दाने श्रौषड्वौषट् वषट् स्व
 धेयुक्तेः वषट् हविर्दानं करोतीति वातया। कर्मण्यणञुद्धृतं च विज्ञानाग्रीनयजंतं पंचभिर्मखैरित्युक्तेः। भूतानां ज्ञातानां भव्यानां जनिष्यमाणानां भ
 वतां जायमानां वा प्रभुः ईश्वरः भूतभव्यभवत्प्रभुः कालत्रयवर्त्यैश्वर्यवानित्यर्थः भूततापामित्यस्मात्प्रगत्यर्थः कर्मकश्चित्पशुः स्यात्सवसज्जनस
 हज्जयतिभ्यश्चेति सूत्रेण एभ्योपः क्तः सकर्त्तरि भावकर्मणोश्चेत्यर्थः केन भूते कर्त्तरि क्तः श्युकः कितीतीति नपेक्षः॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीय
 जग्यास्तायापासावेति सूत्रेण भव्यादयः कृत्यप्रत्ययांताः कर्त्तरि निपात्यंते कर्त्तरि त्वाधिकारात् कृत्यानां च भविष्यदर्थकस्वभावत्वात् भव्यशब्देन जनिष्य
 माणात्माभः। भवदिति वर्त्तमानलडादेशशतप्रत्ययांते प्रभुरित्यत्र विप्रसंभ्योदसे ज्ञायामिति तत एव दुःकृद्योगवृष्टी समासः। तल्लोकाय ये सत्र उप्रसय
 ग्रहणेऽपि सानुबंधकत्वात् त्रास्यग्रहणमिति षष्ठीनिषेधोत्तराजोगुणं समाश्रित्य विरंचिरूपेण भूतानि करोतीति तमोगुणमधिष्ठाय रुद्रात्मना कृतं ती
 ति वा भूतकृतं दुःकृत्करण इत्यस्मात्कृती छेदन इत्यस्माद्वा किं प्रवेति सूत्रेण क्लृप्। आघेह स्वस्य पितीति तुक्। भूतं न्याय्यमेव करोतीति तथा भूतं स्मा

दौविशाचादौन्याप्येसखोपमात्रपोरिति विश्वः। योवैनकामान्नर्थकारणात्। अन्यामनुवर्त्तेतस्थिरबुद्धिरलोलुपद्रुत्युद्योगपर्वगतपरमात्मपरवचनादि
 तितुभक्ताः। सत्त्वगुणमधिष्ठायभूतानिविभर्त्तिधारयतिपोषयतिवाभूतभतुभृद्भारणपोषणयोःक्षिप्रभवनेभावःसत्तात्मकःभूधातोर्भावेद्यभूता
 नामात्माअंतर्यामीभूतात्माएषत आत्मांतर्याम्यमृतइति श्रुतेः। यदा प्रोतियदादत्तेयच्चातिविषयानिहायच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिगीयतइत्या
 त्मशब्दनिर्वचनं। अत्रार्थत्रयेआत्मशब्दस्यएषोदरादित्वंकल्पनीयं। चतुर्थेतुसातिभ्यामनिन्मनिणाविनिमनिणसा० षोतकर्मणीतिधानुःतस्मा
 त्मनिन्प्रसपेसामेतिरूपं। भूतेषुभक्तेषुआत्माचित्तमस्यभूतात्माभीष्मादिभक्तानुपक्रम्यततोमेतद्भूतंमनइतिमहाभारतोक्तेः। भूतानिभावयतिउत्पा
 दयतिभूतभावनः। णिजंताद्रूधातोर्नद्यादित्वात्पुः। भूतानांभक्तानांभावनाकथमयमारध्येत० कथमीक्षेत० कथमात्नप्येत० कथंवाल्भ्येत०
 कथमस्माननुकंपेतकथमस्मानपश्येत्कथमाभाषेतकथंवास्वीकुर्यात्इत्यादिरूपायत्रसभूतभावनः। तत्रेः नुकंपोप्रसमीक्षमाणमुज्जान
 एवात्मरुतेविपाके। हृद्वाग्वपुर्भिविदधन्मस्मिजीवेतयोमुक्तिपदेसहायभागितिदशमेश्रीरुसंप्रतेब्रह्मवचनादितिभक्ताः॥१४॥ ० ० ०
 प्रयतेस्मपूजपवनेक्तः। पूतः शुद्धआत्मापूतात्माकेवलोनिरुणश्चेति श्रुतेः। परमः कार्यकारणश्चासावात्माचपरमात्मानित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभा
 वइत्यर्थः। मुक्तानांपरमाप्रकृष्टागतिः। गंतव्यादेवतामुक्तानांपरमागतिः। पुनरावृत्यसंभवात्तद्रूपस्य। मामुपेत्यतुकोतेयपुनर्जन्मनविधतेइतिभ
 गवद्बचनं। मुहूर्तमोक्षणेक्तः। विपत्तीतिपराएपालनपूरणयोःपचादित्वादचूडत्वाभावोऽगुणेनपरेणबाधात्। मातिसर्वत्रसर्वाभिलषणीयत्वादिति

मा अन्येष्वपि दृश्यत इति उविधौ अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन धातुं तदा दप्युपपदाभावेऽपि इः। परमायस्याः परमेति बहुव्रीहिः गतिरित्यत्र कर्मणि
 स्त्रियां क्तिन्। अत्र चतुर्थ्यनामनिर्देशमुक्तानां परमायै गतये इति भवति ननु मुक्तानां परमगतये इति विधौ विभक्तिभेदेन देवतानि देवानि गदेषु तथैव कथनं
 स्य अग्निपावकमावहेसाहोऽपि सिद्धान्तितत्वात्। अविद्यमानो यथोनाशोऽस्यावयः विपूर्वादिण्यगतावित्यस्माद्भावे एरचि व्यय इति ष्यत्तौ न त्रौऽस्य यो
 नां वाच्यो वाचोत्तरपदलोप इति बहुव्रीहौ वाचोत्तरपदलोपः। पुरुषभूरिषुशरीरेषु सारतीति पुरुषेति सर्वकर्मफलानि सनोति ददातीति वापुरुषेति भुवनानि स्य
 निसंहारसमये नाशयतीति वापुरुषः। षड्विशरणगत्यवसादनेषु षण्णुदाने षोतकर्मणि एषामन्यतमा दुः। सर्वत्र षत्वबाहुल्यकात्सुषामादित्वाद्वा नव
 प्रतांत्मा परमात्मा च मुक्तानां परमागतिः॥ अथ यः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञो ह्येव च॥ १५ ॥ ७ ॥

द्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भीवैः समचितं व्याप्य शेते महात्मा यत्तस्मात्पुरुष उच्यते इति महाभारते। सर्वकर्मफलदातृत्वं सर्वसंहारकत्वं च भगवति प्रसिद्धमेव। पूर्व
 मेवाहमिहात्ममिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति श्रुत्यनुसारेण तुष्टोदरादित्वं बोध्यं। पुरं अग्रगमन इत्यस्मात् पुरः कुष इत्युणादिसत्रेण सुत्यत्रस्य पुरुषशब्द
 स्फार्थः श्रुतावुक्त इति वा बोध्यं। साक्षादव्यवधानेन सर्वस्य द्रष्टा साक्षी। साक्षाद्दृष्टरिसंज्ञापानिति सत्रेण इतो अययानां ममात्रेऽतिलोपः। परमात्मसंज्ञा
 यामित्यस्य स्वारसिकत्वं व्यवहारसाक्षिणितुगोण्या साक्षि शब्दप्रयोगः क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि। इच्छादेष इत्याद्युक्त्वा एतन् क्षेत्र
 त्रं समासेन सविकारमुदाहृतं। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद इति च भगवदुक्तेः। ह्ययमेधा न्यमत्र क्षितिवासगस्योः ह्यनन्तस्मिन्नुपपदे आतोनुपस
 र्गक इति कप्रत्यये रूपं। स एव नक्षरतीत्यक्षः। एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरयोरेकभेदः परमार्थः तत्त्वमस्यादि श्रुतेः। चकाराद्यावहारिको भेदः प्रसिद्धे रप्रमाणत्वादि
 ति भाष्ये। क्षरसंचलने अचन असमासः। अश्रोतेर्वासर इति महाभाष्योक्तैरश्रयात्तावित्यस्मादशेः सर इति सरप्रत्यये व्यापक इत्यर्थो वा॥ १५ ॥ ७ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि संयम्य सर्वाणि मनसा सह एकत्वभावना योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरित्युक्तयोगप्राप्यत्वात् योगः युजसमाधौ घञि च जोरिति कुत्वं उक्तयोगं विदंति
 त्वमेतन्नियोगविदस्तेषां नेता निर्वहको योगक्षेमवहनारिनेति योगविदो नेता विदुस्तामे इत्यस्मात्किं प्रणञ्जप्रापणे तज्जगुलौ। अत्र चतुर्थ्यंतं योगविदो नेत्रे
 इति भवति। प्रधानं प्रकृतिर्माया पुरुषो जावस्तपोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः प्रपूर्वात्तु धातोधिकरणे करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। पुरुषः साधि
 तः ईशोऽथैवेत्येशभासपिसकसो वरचानरसिंहयोरिव वपुरस्य नरसिंहवपुः ह्रस्वादिः नरताति नरः नयेऽग्रच्। सिंचतीति सिंहः सिंचेः संज्ञायामनुमौक
 श्रुतिस्त्रैलोक्यप्रसये हकारादेशानुमौ उणादिषु अवयवार्थानुगमस्य प्रायशो भावादवयवार्थभावेऽपि न क्षतिः। अन्येतु सिंहो वर्णविपर्ययादित्यनुसारेण
 हिनस्ति सिंह इत्याहुः हिंसि हिंसायां अच्। उपपत्तेर्कर्मणा वपुः दुवर्षी जसंताने जने रुसिरित्यधिकारेऽर्तिष्टवपियजितनिधितिभ्यो निदिति उसिः॥ नारसिंह
 योगो योगविदो नेता प्रधानपुरुषेश्वरः। नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः॥ १६॥

वपुरिति भक्तः। श्रीरस्यास्ति नित्यं श्रीमाव निसयोगे मनुष्ये। श्रियते सर्वैः श्रीः। क्विचिप्रच्छापतस्ककटपुत्रुश्रीणां दीर्घोसंप्रसारणंचेति क्विपि दीर्घः। प्रशस्ताः
 केशाः संयम्य केशवः केशादोऽन्यतरस्यामिति वः। क्लिश्यते केशः क्लिशवंधे क्लिशोरत्नलोपश्चेत्यन्यस्मात्त्वयैषदुष्टात्माहतः केशी जनार्दन तस्मात्के
 शवनाम्ना त्वं लोके गेयो भविष्यसीति विष्णुपुराणानुसारेण तुष्टोदरादित्वेन पुरुषोत्तमः। यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षी रादपि चोत्तमः। अतोस्मि
 लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। भाव्येतु पुरुषाणामुत्तम इत्युक्तं तदार्थं का। प्रापेण न त्वेवं विग्रहे समासः। न निक्षरण इति षष्ठी समासप्रतिषेधात्।
 नवसम्यर्थो रूपविशेषात् इति वाच्यं। षष्ठी समासे अतोदात्तत्वं सप्तमी समासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति विशेषात् उच्चाभ्यतीत्युत्तमः तन्मुरलानै॥ १६॥

स्त्रियते कारणत्वेनानुगम्यते सर्वः। सगतौ सर्वनिघघरिघ्नलघुशिवपदप्रद्वेषा अतन्त्रे इति अकर्त्तरिव न प्रत्यपोतो निपायते असत असत श्रैव सर्वस्य प्र
 भवाप्ययात् सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षत इत्युद्योगपर्वणि। यत्तु सरतिसम्यगाप्नोति सर्वमर्थमिति सर्व इति भक्तैर्विग्रहीतं तत्रातन्त्रे इति सूत्रैकदे
 शविरोधः अतएव अतन्त्रे किं। सत्तासारक इति प्रत्युदाहृतं तौ। सर्वसमाप्नोषिततोऽसि सर्व इति तुल्यत्वादिना नेये। सर्वायेति चतुर्थ्यं तं॥ शृणोति सक्ता
 प्रजाः संहारे इति शर्वः शृङ्गसायोरुग्दशृद्भ्यो वः। शोतेऽस्मिन् सर्वशिवः। भाष्ये तु निस्त्रैगुण्यतया श्रुत्वा तत् शिव इत्युक्तं। तिष्ठतीति स्थाणुः स्थिरत्वात् राभाभ्या
 नुरित्यधिकारे स्थ इति सूत्रेण नुप्रत्ययेण तं बाहुल्यकात्। स्थाणुः कीलेहरे स्थिरे इति कोशः भूतानामादि कारणत्वात् भूतादिः। आदीपने कार्योत्पत्तये आदिः
 आङ् पूर्वोऽुदाहृताने इति धातुः उपसर्गोऽयः। किः। निधीयते स्थाप्यते आदरेण निधिः। स एव निधिर्विशेष्यते अग्रय इति। अविनश्यरो निधिरित्यर्थः। यत्तु भाष्ये
 सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतौ दिनिधिरग्रयः॥

प्रत्यये स्मिन् सर्वे निधीयते इति निधिः कर्मण्यपि करणे चेति किं प्रत्यप इत्युक्तं। तत् कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणार्थे जलानि धीयंतेऽस्मिन् जलधि
 रिति व्याख्यानेन वृत्तिकारादिकृतेन विरुद्धं। कर्मणि अधिकरणे च प्रत्ययो भवतीति व्याख्याने सूत्रवैपथ्याच्च भावे अकर्त्तरि चकार के इत्यधिकारात् बाहुल्य
 कात्कर्मोपपदाभावेऽपि तेन किं प्रत्यय इति वाक्ये चिन्माधेयं॥ चतुर्थ्यं तं तु निधयेऽयमाश्रयेति बोध्यं न त्वय पाय निधय इति सत्यविशेषणाविशेष्यभावे पाठक्रमवा
 धेमानाभावात् नहि भिन्नपदमपि द्विशेषणं पूर्वं प्रयोजमिति नियमः समस्ति। विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाच्च॥ एवमेवाग्नये यवमानाये
 त्यादिषु स्थितौ सम्यक् भवो भवमस्य संभवः। धर्मसंस्थापनार्थी पसंभवानि पुगे युग इत्युक्तेः। ऋदोरवित्यवन्ते न भवशब्देन बहुव्रीहिः॥ ॥ ११ ॥

सर्वेषां भोक्तृणां कलानि भावयति भावनः फलमत उपपत्तेरिति न्यायात्। प्रपंचस्थाधिष्ठानत्वेन धारणात् नैर्जातं जंतः। प्रभवत्यस्माज्जगतं प्रभवः। अपादा
ने अशु। सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यात् प्रभुः। ईदृशं तीश्वरः सामान्यतः एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः॥१७॥ स्वयमेव भवति विघ्नस्वयं भूः किं शं सुरवं भक्तानां भावय
तीति शंभुः। शमिति मातेः व्यय उपपदे भूधातो रंतर्जावित एयर्थं तमित्वादिभ्य उपसंख्यानमिति दुः। दीपते रवं द्यते दिति दो अवरं दने स्त्रियां क्तिन् न
द्विरुद्धादिति देवमाता तस्या अपत्यं वाम नावतारै आदित्यः दित्यदित्यादित्येति एयः। पुष्करे कमले इवाक्षिणीयस्य पुष्कराक्षः। विसप्रसूनराजीवपु
ष्करां भोरुहाणि चेति कोशः। पुष्पातिजले पुषपुष्टौ बाहुलकात् करन गुणभावः अश्रुतेया प्रोतिविषयं अक्षिचक्षुषः प्राप्य कारित्वांगीका एतावदुब्री
संभवे भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुराश्वरः॥१७॥ स्वयं भूः शंभुरादित्यः पुंश्चराक्षो महोस्वनः॥

हौ सक्थ्यक्षोरिति प्रच। महान् उत्कृष्टः स्वनो न मे भक्तः प्रणश्यतीत्यादिर्वेदरूपो वा पस्य महास्वनः। अस्य मरुतो भूतस्य निश्चसितेति श्रुतेः। बहुव्री
होवात्मह तइत्यात्वा न च तत्र सन्महदिति प्रतिपदोक्त समास एव ग्राह्य इति वाच्यं। महावाक्काद्यनु रोधेन समानाधिकरणपदसामर्थ्याच्च लक्षण प्र
तिपदोक्त परिभाषा प्रवृत्तेस्तत्रानंगीकारात्। प्रतिपदोक्त समासग्रहणे तस्य समानाधिकरणोत्तरपदत्वनिपमेन समानाधिकरणपदसामर्थ्यादित्य
त्राप्यात्वमिति व्याख्यातुमिः स्वीकारात् अनुभाष्ये महान् जितः स्वनो नादः श्रुतिलक्षणवायस्य समहास्वन इत्युक्त्या सन्महदिति समासे आत्मह
तइत्यात्वमित्युक्तः तत्कर्मधारपान्मत्वार्थायाचूत इति लक्षणं वा स्वीकृत्य कथंचिन्नेयं न तात्पर्यं प्रतिपदोक्त समासापेक्षेति सुधीर्भेदोप॥ ॥

9

नस्तथादिनिधने जन्मविनाशवस्य अनादिनिधनः निपूर्वाद्वा न धातोः कृदजिमांदिनिधानः क्युनिति मुनिनिधनशब्दः निधने स्यात्कुलेनाश इति वि
 श्वः अनन्तादि रूपेण विश्वं दधाति धाता। कर्मणो तत्कलानोचकत्वा विधाना विपूर्वस्य धात्रः कश्च समानाधिकृत्यात्॥ धातुर्विरंचेः सकाशादुत्तम उत्कृ
 ष्टः धातुरुत्तमः चतुर्थ्यन्तकरणे धातुरुत्तमायेति भवति न तु धातुत्तमायेति गोच्ये। अथ वा धातुशब्दस्योकारो तत्त्वो गीकारेण एधियादि धातुभ्य उत्कृष्टश्चि
 द्धातुरित्यर्थः। अत्र पक्षे चतुर्थ्यन्तकरणे धातव उत्तमायेति भवति न तु धातुत्तमायेति। धातुः उत्तम इति द्वेनामनीवाः कार्यकारणप्रयं च धारणात्परमा

^{४३}अनादिनिधनो^{४३} धातुविधाना^{४४} धातुरुत्तमः॥१८॥

मेव धातुरित्युच्यते। धात्रः सितनिमिसि सच्यविधानं कुशिभ्यस्तु निति तु न। अच्युत इति नाम व्याख्याय नाम्नामाद्यंशं तं विद्वत्तमिति वक्ष्यमाणभाष्या
 देकनामत्वपक्षोभाष्यकृतोऽभिप्रेतः अन्यथा सर्वादि रिति नाम व्याख्याय तदुक्तै रौचिसादिति भाति॥ १८ ॥ ॥ राम॥ राम ज राम॥ ११॥

०

०

०

०

०

५

शरादिहीनत्वात्र प्रत्यक्षगम्यः। नाथनुमानगम्यः तद्व्याप्तलिंगाभावात् नाप्युपमानसिद्धो निर्भागत्वेन सादृश्याभावात् नाप्यर्थोपनिग्राह्यत्वेन विनाऽनुपपद्यमानस्याभावात्। नाथनुपलब्धिगोचरोऽभावरूपत्वाभावात्। अभावगोचरत्वाच्च षष्ठप्रमाणस्य नापिशस्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्यातिशयाभावात्। यद्येवं शस्त्रयोर्नित्वंकथं उच्यते प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशरूपस्य प्रमाणाविषयत्वेऽप्यध्यस्त तद्रूपनिवर्तकत्वेन शस्त्रप्रमाणकत्वमित्यप्रमेयइति भाष्ये। न प्रमातुं प्रहावाहुः शक्योयमकसूदनः। परं ह्यपरमेतस्माद्विषयरूपान्नभिद्यतइति हरिवंशे। प्रपूर्वात्मा इमानइत्यस्मात्कर्मणि शक्यार्थे अचोपतर्द्धनीतीत्वं हृषीकाणमिन्द्रियाणामीशः क्षेत्रज्ञरूपेण हृषीकेशः। यद्वा इन्द्रियाणामीशो न जीववदनीशः। यस्य वा सूर्यरूपस्य चंद्ररूपस्य जगत्प्रीतिक

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः॥ विश्वकर्मा मनुस्त्वैषास्थविष्टः स्थविरो ध्रुवः॥ १६॥

राहशः केशरश्मयः सः। दृषोदरादित्वात्ताधुत्वं तथा च मोक्षधर्मी सूर्याचंद्रमसोः शश्वदं शुभिकेशसंज्ञितैः॥ बोधयन्स्थापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते दृथक्। बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत्। अग्नीषोमरुतैरेवं कर्मभिः पांडुने दम। हृषीकेशो हमीशानो वरदो लोकभावतइति अग्नीषोमौ सूर्याचंद्रमसौ॥ भक्तसंबंधेन हृष्यतीति हृष्यतीति हृषीः श्रोणदिकः कीप्रत्ययः कानां सुखानामीशः केशः हृषीश्चासौ केशश्च हृषीकेशः हर्षासुरैश्चर्यात् हृषीकेशत्वमश्रुतइत्युद्योगपर्वस्थसंज्ञोक्तैरिति तु भक्ताः। जगत्कारणपद्मनाभावस्य पद्मनाभः। अजस्य नाभावध्वेकमर्षितं पस्मिन्निश्चानिभुवनानि तस्युरिति श्रुतेः॥

सुरा

मत्त

शदेन मनसा वा न गृह्यत इत्यग्राह्यः। यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ग्रह उपादाने एष त्वत्वेन ग्रहीतुं न शक्यो वा दुर्ग्राह्यः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी दुर्धरा दृष्टिर्बिम्बोर्दुर्ग्राह्यः केशवो बलदिसुयोगपर्वोक्तेः। परमोपादेयत्वान्नास्ति ग्राह्योऽस्योऽस्मात् इति तु भक्ताः शश्वतसर्वेषु कालेषु भवः शाश्वतः शाश्वतं शिवमच्युतमिति मंत्रात्। शश्वतगतावतप्रत्यपेक्षाश्च द्योः व्यपंतत्रभवइत्यण्। कर्षति स्त्रीणां मन्त्रः रुक्मः। श्रुतमात्रोऽपि पः स्त्रीणां प्रसह्या कर्षते मनः। उरुगापोऽनुगीतो वा पश्यतीनां कुतः पुनरिति श्रीभागवतात्। रुषिर्नृवाचकः शब्दोऽणश्च निर्वृतिवाचकः। विष्णुस्तद्भावयोगाच्च रुषो भवति शाश्वतइत्युद्योगपर्वानुष्टुबोदरादित्। नृवाचकः सदाचकः। निर्वृतिवाचकः आनंदवाचकः तद्भावयोगात् सदा नंदत्वयोगात्॥ रु

अग्राह्यः शाश्वतः रुक्मो लोहिताक्षः प्रतर्दनः॥ प्रभृत्स्त्रिककुच्चा मपैवित्रं मंगलं परं॥ २०॥

लोवर्णे हि मेयस्मात्तस्मात् रुक्मो ह मर्जुनेति वा। रुषवितेरवने रुषेर्बर्णे इति न क। लोहिते अक्षिणी अस्य लोहिताक्षः। य एषो त रादिष्वेहिरण्मयः पुरुष इति प्ररुस्यतस्य यथा कथासंपुंशकमेवमक्षिणी इति श्रुतेः। समोदृषभो लोहिताक्ष इति मंत्रवर्णञ्च। प्रलये भूतानि प्रतर्दति प्रतर्दनः तर्दहिंसायां नं घादिज्ञाने श्वर्पादिगुणैः संपन्नः प्रभृतः। ऊर्ध्वधो मध्यभेदेन तिस्रणां ककुभां धामत्रिकुच्चा मेत्येकं नाम त्रैः पालनेऽप्रत्यपेक्षि शब्दः क कलौ ल्येऽभिप्रत्यये ककुपशब्दः। दुधाञ्धातो रातो मनि नृक निष्वनि पश्चेति मनि निधाम शब्दः तिस्रणां ककुभां समाहारस्त्रिकुक्पूतस्य धामेति विग्रहः॥ नाप्येतु फलितार्थपर

११
 तपानेयं समाहाराभावे प्रकृतसमासानिष्पत्तेः। दिक् संख्ये संज्ञायां तद्विना र्थोत्तरपदसमाहारे वेत्यनयोर्निघमा र्थत्वात्॥ त्रिलोकानाथेनेत्यादौ स्त्रियां
 डीवादिप्रसंगतसमाहारद्विग्वसंभवे मध्यमपदलोपिसमासस्यांगीकान् प्रकृते तु सत्यपि समाहारद्विगौ न किंचिदतिष्ठमिति समाहारद्विगुरेवा
 त्रेति सुधीभिर्मुनेषां। पुनर्निघवित्रं। पुनः संज्ञायां कर्त्तरि चर्षि देवतयोरिति पालिनिस्मरणेन प्रकृतद्वयः। प्रधातोः करणे इत्रो भवति संज्ञापामिति प्र
 थमसूत्रार्थः। येनाज्यमुत्पद्यते पञ्चानामिकावेष्टनं तस्य वित्रं तिसृदाहरणं। अतन्तर्गर्भितं साग्रं कोशं द्विदलमेव चाप्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचि
 दिति स्मरणं। प्रधातोरित्रः स्यादधो करणे देवतायां च कर्त्तरि ति द्वितीयसूत्रार्थः। ऋषिर्वेदः तदुक्तं ऋषिणा सूर्य आत्मा जगत् सप्तस्युषश्चेतीत्यनुक्रमणीद
 शं नात संवुद्धौ शाकल्यस्येतावन्तर्धे इत्यत्र अन्तर्धे वैदिके इति व्याख्या नाच्चाप्यनेनेति पवित्रं मेव जातं। पुनर्निघवित्रं देवता अग्निः पवित्रं समा
 युना त्वित्युदाहरणं। प्रकृते तु कर्त्तरि देवतायां वाच्यायां प्रत्ययः। प्रसंगानुसूत्रव्याख्या नमुदाहरणं च निखितं स्मृतिमात्रेण पत्युं सोतनोति शुभसं
 ततिं। अशुभानि निराचष्टे ब्रह्म तन्मंगलं विदुरिति विष्णुपुराणे क्तेः सर्वमंगलेभ्य उल्कर्षात् मंगलं परं॥ एकं नामेदमिति भाष्यकृतः मंगेरलजित्यल
 च्मंगिगतौ। अत्र परव्याख्यस्य मंगलविशेषणत्वात् सर्वनामकार्यं तथा च चतुर्थीतकरणे मंगलाय परस्मै इति भवतीति बोध्यं॥ २० ॥ ॥

ईष्टे ईशानः सर्वभूतनिपेत्तत्वात्तलदः शतशानचाविति शानचावर्तमानेन तद्विषयतो लङ्ग्रहणानुवृत्तिसंभवादधिकं लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थे तेन प्रथमा
सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्संज्ञाहणः अस्मिन्नाहण इत्यादेरुदाहृतत्वात्तासाधुना ताच्छीत्येवानश्रवा प्राणानुवृत्तिचेष्टयनिका लात्मना घटितं
उच्यते वा प्राणदः अनप्राणने अचान्नितेरिति एत्वा न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रितानि निश्क्रान्ते प्राणि
नि प्राणः सर्वप्राणिरूपत्वात्तस्य वर्धने रक्षः रक्षु रक्षो अकर्मकत्वात्कर्तृरिक्तः अतिशयेन रक्षः ज्येष्ठः सर्वकारणरूपत्वात् रक्षस्य चेति इह निरुपादेशः
अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः प्रशस्यस्य अतिश्रादेशः प्रशस्यस्य इति प्रशस्यः शंसुक्तो कर्मणि क्यप् एतिक्तशस्वदनुषः क्यविति सूत्रे शंसुदुहि
गृहिभ्यो वेतिका शिकोक्तेः प्रशस्यस्य अतिश्रादेशात् ईद्वं रक्षः स दुहाण्यत इति ज्ञापकाच्च शंसोः सिद्धे इतरयोस्तु मूलमप्यमित्यभिपुक्तेः अपि कथनाच्चाप्र
ईशानेः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः हिरण्यगर्भो भूगर्भो मौधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

जायते प्रजाः ॥ ३ ॥ पसंवेत्ति संज्ञायामिति ३ः प्रजास्यासंततौ जन इति कोशः पारतन्त्र्ये पाते इतिः प्रजानां पतिः प्रजापतिः हिरण्यगर्भो भूगर्भो मौधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥
व्यात्मना वा हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति श्रुतेः द्वियते हिरण्यगर्भो हारणे एजेरन्यः शूरण्यो अतिचकारादन्यप्रसये वा हलकादित्ये गृह्णाति स्वदुःस्वंगर्भः
गृह्णाति गणे अर्तिर्ज्ज्भ्यां भनगा भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षीविति विश्वः भवतीति सागर्भः स्य भूगर्भः पृथिवीकारणत्वात् मायाः प्रियः पतिर्माधवः धुनकं पने अच
मौनाध्वानाच्च योगाच्च विद्धि भारतया धावमिति व्यासः मधुना मामससुरं सृष्टवान्मधुसूदनः कर्णमूलोद्भवंचापिमधुना मम हासुरं ब्रह्मणो पचितिं कु
र्वन् जघान पुरुषोत्तमः तस्य तातवधादेव देवदानवमानवाः मधुसूद न इत्याहुर्केषपश्च जनार्दनमिति भारते मन्यते मधुः फलिपाटितमिमिति जनोयु
कूपदिना किधनश्चेत्यनेन नकारस्य धकार उ प्रत्यपश्चानंघादित्वात् ल्युप्रत्यये सूदनः युचनुनः सृददीपदीप्त्येति निषेधात् स्वरे मेदः ॥ २१ ॥

१२

१२

ईश्वरः पुनः। तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथस्वाभाविकं परं। निरस्तातिशयं पश्यतस्य लोप्यामि किं त्वहमिति विष्णुपुराणे कालियोक्तेः। विक्रमेश्वर्यं तरस्यस्ति
 विक्रमी। क्रमुपादवित्तेपेघजिनो। दानोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः। धन्वास्यास्ति धन्वी कनिनूपवधितत्तिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिसूत्रेण सिद्धो धन्वशब्दः।
 धाः स्त्रियोधनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंकासु कनिन्यसमरोक्तेर्धनुः पर्यापस्ततो ब्रीह्यादित्वादितिः। धन्वी धनुष्मानुष्क इति कोशः। प्राशस्त्यार्थं निनाशार्थं
 धनुर्लीभः। धन्वी पार्थ इति बा। पोडवानां धने जपइति गीतासु। विदग्धत्वाद्द्वीति नुभक्ताः। विविधगोपचरणेषु विदग्ध इति दशमे। धन्वी धनुर्धरे पार्थे विदग्धे
 कुम्भदुमे इति विश्वः। धीर्धारणावती मेधा मेधसंगमे भिराघट्टासास्यास्ति अस्मापामेधा स्रजो वितिः। मेधावी। विनागरुडेन क्रमोगमनमस्य विक्रमः। क्रामति
 जगत्क्रमः। नास्त्युत्तमोऽस्मात् अनुत्तमः। खेन शत्रुभिरोधुष्यः दुराधर्षः। जिधृषा प्रागल्भ्ये ईषदुः सुधिति खल्। प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृतं ज्ञानं

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः। अनुत्तमो दुरोधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्॥२२॥ सुरेशः शैरलं शर्म विश्वरेताः॥
 प्रजाभवः। अहं सर्वं सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः॥२३॥

तिरुतज्ञः। पुरुषप्रयत्नरूपत्वात्कृतिः। आत्मैवाधारत्वेनास्यास्ति आत्मवान् स्वमहिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः॥२२॥ सुपुराजंते सुराः राजर्दीप्तौ। इति पां देगा
 नामाशः सुरेशः। शृणाति हि नस्तिदुखमस्मिन्ने नवाशरणं। शृङ्गसायात्पुट्टकरणे धिके वाशरणं गहरत्ति त्रोरितिकोशः। शृणाति दुःखस्वोत्पादकं कर्म वेति
 शर्मसुखं सुखेदुःखाभिभावकत्वं स्य कर्मनाशः। कत्वस्य प्रसिद्धेः। शर्मशतसुखानिवेयमरः पामात्मन एव मुख्यसुखरूपत्वात् शर्मति परमात्मना मोप
 पद्यते तरो विश्वं। रेतः कार्यमस्य विश्वरेताः सर्वकारणत्वात्। रीगतिरेषणयोः सर्वधातुभ्योऽस्तुन इत्यधिकारे स्तुरीभ्यां तुट् चेत्यस्तुन तुट् चरिणानि गच्छ
 ताति स्युत्यतेः। भवत्यस्मात्भवः प्रजानां भवः प्रजाभवः। इन्द्रोरश्। प्रकाशरूपत्वाद्दहरिवग्रहः। नजहातिग्रहः न निजहाते रितिकृतिन० रोः सुपीतिरत्वं स
 म्यग्वसत्यस्मिन् ज्ञाणघटनांतः कालो त्रसंवसरः। वसति वासे। अशेः सरः वसेश्च। स पूर्वाच्चिदइतिसरप्रत्ययः। अखंडकालरूपत्वाद्गवतः। विगत आ
 नो बंधनमस्मात् व्यालः अलबधने। व्यालो दुष्टगजे सर्वे इति हत्वा युधकोशाद्गजवत्सर्ववधा ग्रहीतुमशक्य इत्यर्थो वा। प्रतीतिः प्रत्ययः ज्ञानस्वरूपत्वात्

प्रतिपूर्वादि एगता विद्यमाना देवः सर्वदर्शनः॥ २३॥
 न सर्वं पश्यति वा सर्वदर्शनः॥ २३॥

१२

नहि ज्ञातो न ज्ञायेह न जनिष्ये कदाचन दोषज्ञः सर्वभूतानां तस्माद्दहमजः स्मृत इति महाभारते। न ज्ञायते अज्ञः। अन्येषां पिदृश्यत इति दुः सर्वेषां मीश्वराणाम्
 पौश्वरः सर्वेश्वरः नित्यनिष्पन्नरूपत्वात्सिद्धः। विधगत्यांगत्यर्थत्वात्कर्तृरिक्तः। योग्यार्थास्ते ज्ञातार्था इत्यभ्युपगमात्सिद्धिर्ज्ञप्तिरूपः। क्तिन् सर्वभूतानां
 कारणत्वात्सर्वदिः। स्वरूपा न्न्यवते अच्युतः च्युद्गतौ। शाश्वतं शिवमच्युतमिति श्रुतेः यस्मान्न च्युतपूर्वो हमच्युतस्तेन कर्मणोति भगवद्बचनाच्चा। १०
 ॥ इति नाम्नामाधेशते विवृते ॥ इतः परं श्रोतृज्ञामिना परिहाराय व्याकरणं स्वत्यमेव लिख्यते। वर्षति सर्वकामान् वृषो धर्मः इगुपधेति कृत्वा कान्तो
 यात भूमिं आपातकपिः वराहः पाधातो रचः बाहुतका दालोपः वृषश्चासौ कपिश्च वृषाकपिः। अन्येषां पिदृश्यत इति दीर्घः। आङ्प्रश्ने वा क

अज्ञः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वदिश्च्युतः ॥ १० ॥ वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

पिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते। तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्च पोमां प्रजापतिरिति व्यासवचनं। स्मृतः स न वर्षति कामान् आकंपयति वल्लेशान् वृषाकपिः इति
 तु विस्मुर्यज्ञः वृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः। वृषाकपिर्जपंतश्चैत्येकादशस्थपद्ये श्रीधरस्वामिनः। तत्रणिजंतादचः प्रत्यये बाहुतकानुमूलोपः वृषोऽरि
 वृमाऽसुरः तमाकंपयतीति तु भक्ताः। इयानिति मातुं न शक्य आत्मा स्वरूपमस्य अमेयात्मा। सर्वभ्यो पो गेभ्यः संबंधेभ्यो विनिःसृतः सर्वयोगविनिःस्मृ
 तः। असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

वसंति सर्वभूतान्यस्मिन् वसति वा सर्वभूतेषु वसुः। वसूनामस्मिन्पावक इत्युक्तो वा वसुः। वसुशब्देन धनवा विना प्रशस्ते लक्ष्यते प्रशस्ते रागादिभिः क्लेशै-
 रकलुषितं मनोऽस्य वसुमनाः। वसो भीष्मो मनोऽस्येति तु भक्ताः। शरतल्यग तो भीष्मः शम्यन्निवहुताशनः। सोऽध्यातिपुरुषया घृततो मेतद्गुतं मन इति राज-
 धर्मोक्तेः। अविनय रूपत्वा सत्यः सत्ये ज्ञानमनेन मिति श्रुतेः। मूर्त्ति मूर्त्तौ लकृत्वा दा। स च सच्चा भवदिति श्रुतेः। अस्मिन् पक्षे ह्यसत्याद्रूपसिद्धिः।
 पूर्वत्र तु तत्र साधुरित्यत्रापे सत्यशब्दसिद्धिरिति बोध्यं। सम एकश्चा सावात्मा च समात्मा। सम आत्मेति विद्यादिति श्रुतेः। सम्मितः असम्मित इति वा छेदः।
 सम्यक् शुभास्त्रेण मितः प्रमित इत्याद्ये पक्षे अर्थः द्वितीये तु अपरिच्छिन्न इत्यर्थः। सर्वेषु कालेषु सर्वविकार रहितत्वात्समः। मया लक्ष्यमासहेति वा। अमो-

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा सम्मितः समः। अमोघः पुंडरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः। २५॥ रुद्रो बहुशिरा बहुभुः॥

घः अविनयसंकल्पः। सत्यसंकल्प इति श्रुतेः। हृदयाख्यं पुंडरीकं अक्षुण्णं ते व्याप्नोति पुंडरीकाक्षः अक्षुण्णोऽसौ। वृषो धर्मस्तद्रूपं कर्मा स्याद्वृषकर्मा। वृषाय धर्माय
 आकृतिरस्य वृषाकृतिः। धर्मसंस्थापनार्थापसंभवामि युगे युग इति वचनात्॥ २५॥ संहारकाले प्रजाः रोदपतिरुद्रः अतर्भावित एष रथीवरुदेरु। सोरो
 दीघरो दीक्षुद्रस्पर्कद्रत्वमिति श्रुत्यनुसारे तु रोदितिरुद्रः इति बोध्यं। शिवविष्णोरभेदरूपापनापेदशानि नामानि मध्ये मध्ये पश्यंते उक्तं च हरिवंशे कैला-
 सयात्रायां श्रीसराशि वै न श्रीकृष्णं प्रति। नामानि तव गोविंद पानिलोके महान्ति च। तान्येव मनतामानि नात्र कार्या विचारणेति। रोदने रुद्रसंघरादिः रुद्रं
 द्रावपतिरुद्रः रुद्रं द्रावयते यस्मात्तस्माद् रुद्रो जनार्दन इति ब्रह्मांडोक्तेः। दुधातोर्इप्रत्यये रुद्र इति दकारद्वयवद् रूपसिद्धिः। वहनि शिरां स्पृश्य बहुशिराः। सहस्रश-

विभक्तिर्लोकान्वभुः॥
 विभक्तिर्लोकान्वभुः॥

विश्वस्य यो निरुपादानकारणं विश्वयोनिः शुचीति श्रवांसि नामान्यस्य शुचिश्रवाः। शुचीति श्रवणातिवा। शुचीति श्रवणायानि श्रवणमीह धु
नं जय। न च पापानि गृह्णामितो ह वै शुचिश्रवा इति मोक्षधर्मेषु नास्ति मृतमरणमस्यामृतः अजरोः मर इति श्रुतेः शाश्वतस्यासौ स्थाणुश्चाश्वतस्याणुः सर्व
कालसंबन्धी सर्वदेशसंबन्धी चेत्यर्थः। शाश्वतस्याणुरित्यत्र च विसर्गरहित एव पादोभाष्यरुदुक्तकर्मधारयवेलात्प्रतीयते तेन चतुर्थ्यन्तकरणे शाश्वतस्यावेद
ति भवति न तु शाश्वताय स्यात्तद्वदिति बोध्यं वर आरोहः आरोहणमस्मिन्नवरोहः। ब्रह्मप्राप्तानां पुनरावस्थभावात्। न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतेः। मह सर्वस्य वि
षयं तपो ज्ञानमस्य महानपाः॥२६॥ सर्वगच्छति सर्वगः। सर्वं वेत्ति सर्ववित् भवति सर्वत्र भानुः सर्वविद्वांसौ भानुश्च सर्वविद्वानुः सर्वज्ञः सन् सर्वत्र सद्रूपेण भासत
इति नामार्थः। अत्र सर्वविद्वानवदिति भवति न तु सर्वविदे भानवदितिलाघवात्। विष्णुसर्वतः श्रवति पलापते विषूचीतादृशी सेनाजरा संधादीनामनेन विघ्नकृ से

विश्वयोनिः शुचिश्रवाः अमृतः शाश्वतस्याणुर्वरारोहो महानपाः॥२६॥ सर्वगः सर्वविद्वानुर्विघ्नकृ सेनाजनादनः॥ वेदो वेदं विद
गो वेदो गो वेदं विद्वेदः॥२७॥

नः पुंवद्भावेन दीप्तिवत्तौ तन्निमित्तककार्यनिवृत्तेः साधुता। जनान् दस्युन् अर्दयति हि नस्ति जनार्दनः। दस्युना शाज्जनार्दन इत्युद्योगपर्वणि। वेदपतितत्वं ज्ञापयति वेदः। ते
षामेवानुक्तं पार्थ महमज्ञानजन्तमः। नाशयामात्मभावस्थो ज्ञानदायेन भास्वतेति भगवदुक्तेः। वेदसमग्रमर्थतः पाठत श्रवति वेदवित्। किं विधत्ते किमाचष्टे विम
घ्नविकल्पयेत्। इत्यस्याह दपलोके नान्यो मद्देदकश्चनेत्येकादशे। सर्वैः अंगैः प्रतीकैः साधनैः पुराणैकैर्वा पूर्णैः अयंगैः। वेदाः अंगानि पार्थ दप्रापा अ
स्य वेदांगः। कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूपमानं सुविस्मिता इति दशमोक्तेः। वेदान् विदति लभते सादोपनेरिति पुनः वेदवित्। कविः क्रांतदर्शी॥२७॥ ॥६॥

लोकान् अधस्तपतिप्रसूतीकरोति लोकाध्यक्षः। सुराणामिन्द्रादीनां सात्विकानामध्यक्षः प्रत्यक्षः सुराध्यक्षः। तत्रापि कथमनग्राहधर्मेण भगवद् धर्मेण अधस्तः
 धर्माध्यक्षः कृतं कार्यं स्तूय कृतः कारणा रूपेण कृता कृतः। सर्गादिषु पृथक् पृथक् चत्वारः आत्मानः स्वरूपाणि विभूतयोः स्य चतुरात्मा। ब्रह्मा दत्ता इयः काल
 स्तथैवाखिलजंतवः विभूतयो हरेस्तान् जगतः स्टाष्टिहेतवः विष्णुर्मन्वा दयः कालः सर्वभूतानि च द्दिजः। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः रुद्रः कालोतका
 घाश्च समस्ताश्चैव जंतवः चतुर्धा प्रलपायैता जनाई न विभूतय इति विष्णुपुराणे। ब्रह्मात्मानं चतुर्धैव वासुदेवादिनामभिः। स्तृष्ट्या दीन प्रकरोत्येष विभूततात्मा जनार्दन इ
 तिया सवचनात् चतुर्धैवः। वासुदेव प्रधुम्नानिरुद्ध संकर्षण वासुदेवादयः। चतस्त्रा दंष्ट्रा अस्म चतुर्दंष्ट्रान सिंह विग्रहः। चतुर्भुजः स्पष्टः॥ २८॥ प्रकाशैकरसत्वात्

लोकाध्यः सुराध्य हो धर्माध्यक्षः कृता कृतः॥ चतुरात्मा चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः॥ २८
 भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः॥ अनघो विजयो जेता विश्वपोनिः पुनर्वसुः॥ २९

भ्राजिष्णुः। श्यामत्वादिना त्वं भ्राजनशीलो भ्राजिष्णुः। अतसीषुष्य संकाशः पीत वासा जनार्दनः। यभ्राजत सभामध्ये हे श्रीवोपहितो मणिरित्युद्योगपर्वोक्तेरिति
 तु भक्ताः। भुज्यते भोजनं भोग्यरूप इत्यर्थः भुंक्ते भोक्ता सहिष्णुः सहनशीलः। न सहते भक्तानां पीठमसहिष्णुरिति भक्ताः। एकतोधावने चक्रमेकतोहरिवाहने। ए
 कतोविष्णुदूताश्च वैष्णवे चार्दिने मयेति यमवचनात्। हिरण्यगर्भरूपेण जगदादौ जायते जगदादिजः। अनघो निष्पापः। विजयते ज्ञानवैराग्यैश्चर्यादिभि
 र्विजयः। जेता सर्वोत्कृष्टः विश्वश्चासौ योनिश्च पुनर्विश्वपोनिः। पुनः पुनर्वसति तज्जदावतारेषु पुनर्वसुः॥ २९॥

॥३॥ श्रीमहोत्साहो महाबलः ॥३॥

इंद्रमुपगतो नु जत्वेन उपेन्द्रः। ममोपरियथेन्द्रस्त्वस्थपितो गोभिरीश्वरः। उपेन्द्र इति कृष्णत्वो गास्पतिभुविदेव ता इति हरिवंशो बलिं दामन रूपेण पावितवान् वामनः। स एव जगत्त्रयं क्रममाणः प्रांशुरभूदिति प्रांशुः। तोये तु पतिते हस्ते वामनो भूदवामनः। सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः। भूपादोद्यौः शिरश्चास्प चंद्रादि लोचचक्षुषी इत्यादिना विश्वरूपं दर्शयित्वा तस्य विक्रमतो भूमिं चंद्रादिसौक्तनोतरे अधः प्रक्रम प्राणस्य जानुमूले च वस्थिता वित्यादिना प्रांशुत्वं हरिवंशे प्रदर्शितं। नमो घः कदाचित् पुनरमो घः भक्तकल्पवृक्षत्वात् ततस्तस्य कश्चिदपि तः सुहृत्तमो नवाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा तथापि भक्तान् नृजतेन तथा यथा सुदुर्मोपदुपाश्रितोऽर्थद इति दर्शने अतिपवित्रत्वात् शुचिः। युधिष्ठिरादीनां सचिव इति वा। पावके शुचिः मास्यमासे वायुप धेइत्यमरोक्तेः। उपक्षामुक्ते च मतिक्रोते असुपधे। पंमन्यसे मातुलेपे प्रपंमित्रं सुहृत्तमं। अकरोः सचिवं हृतं सौहृदादयसारथिमिति प्रथमे। गोवर्धनोद्दरणादिषु बलवत्त्वात् ऊर्जितः। ऊर्ज

॥ उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमो घः शुचिरूर्जितः। अतो द्रः संग्रहः संगो धृतात्मानियमोपमः ॥३॥ विद्यो वेद्यः सदा योगी वीरहामाधवो मधुः। अतो द्वियो महामा वलप्राणनपोः पारिजातहरणादा विंदमतिक्रोतोऽतो द्रः। संगृह्णाति भक्तान् संग्रहः। सृज्यत इति सर्गः कार्पस्य रूपः। एकरूपेण जन्मादिरहिततपाधन आत्माऽनेन धृ तात्मा। स्वेस्वे अधिकारे प्रजानिपमयति निपमः। अतर्पयति सर्वातर्पमित्वाद्युमः। ३०। अज्ञातत्वेन वेदनाहंत्वात् वेद्यः। विद्याः सर्वा अधीते वैद्यः। सदा योगी वसदा पो गी। सर्वक्रिपाकर्तृत्वेऽपि वस्तुतोऽकर्तृत्वात् वीरानंदे त्यानहंति वीरहा। मापाः भगवद्विपाः धवईशो माधवः। माविद्या च हरेः प्रोक्तान्त्या ईशो यतो भवान्। तस्मान्मा धवनामा सिधवः स्वामीति शब्दि त इति हरिवंशे। यथामधुपरां प्रातिमुत्सादपतितथाऽपमपीति भाष्योक्तेः मधुइत्यविसर्गान्तः पाठो भाति। सविसर्गपाठे तु वप्रीत्यु त्यादकः। इन्द्रियागोचरत्वादतो द्विपः मापा विनामपिमोहकारिण महती मापाऽस्य महामायः। मनमापादुत्सयेति भगवदुक्तेः। महती मापा कृपाऽस्येति भक्त मायादं भेरुपापांचेति विश्वः। अहो वकापमिसादिनां पराधिष्ठपिकृपा वगमात्। महानुत्साहोऽस्य महोत्साहः महत्बलं पूतनादिबधे बालरूपस्याप्यस्य महाबलः ॥३॥

वसंत ५३

महतीबुद्धिरस्यमहाबुद्धिः। महत्तु अविद्यालक्षणं वीर्यमस्यमहावीर्यः। महत्तु शक्तयोः स्यतत्तत्कार्यानुगुणः महाशक्तिः। महतीद्युतिः कांतिरस्यमहाद्युतिः। इदं तदिस्यनिर्देश्येवपुः स्वरूपमस्य अनिर्देश्यवपुः सर्वबाधावधित्वेनैवतस्ति द्वेः ऐश्वर्यलक्षणश्रीनित्यमस्यास्ति श्रीमानपुनः। अमेघः चिदविषयः चिद्रूपत्वात्तत्तादश आत्मा सर्वप्रत्यग्रूपत्वात् अमेघात्मा महान्तमद्रिगोवर्धनं मंदरं वा गोक्षणेः मृतमथने वा धृतवान् महाद्रिधकू। अत्र श्रीमदाचार्यभाष्यटीका तरे च धातुना विग्रहं दर्शयित्वा कांतमेव मूलव्याख्यानयोः पद्यते अभिमुक्तपादोः पिकोततपैवोपलभ्यते ननु तांततपातेनेदमार्थिकार्थप्रदर्शनं ननु नान्निधधातोः प्रवेशः किंतु महाद्रोष्टोतिप्रगल्भते महाद्रिधकू। जिधूषा प्रागल्भ्ये किं पृक्किन् प्रत्ययस्येतिकुत्वे किन् प्रत्ययो यस्मात्क्रियते कदाचित्तस्य कवर्गोतादेश इति व्याख्यानेन किं न वि

महाबुद्धिर्महावीर्यमिहाशक्तिर्महाद्युतिः। अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेघात्मा महाद्रिधकू ३२॥ महेश्वो सोमं हो भर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः। अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदांपतिः। ३३॥

नाः पिकुत्वस्वीकारात् महाद्रिधूषे इति चतुर्थ्यंतं॥ ३२॥ महान्द्रासः इषुते पोधनुर्वा स्य महेश्वोसः। महो विभर्तिमहो भर्ता। श्रीः लक्ष्मीः तस्याः निवासः श्रीनिवासः सतां सज्जनातां गतिः प्राप्यः सतां गतिः। न केनापिशत्रुणा क्वापि निरुद्धः अनिरुद्धः। सुरान् आनंदपतिः सुरानंदः। गोविंदः नष्टां वैधरणो रूर्वमविदं पद्महागतां। गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुत इति मोक्षधर्मेषु गवादिषु विदेः संज्ञापामितिसाधुता। अहं किलेंद्रो देवानां त्वं गोमिदं तां गतः। गोविंद इति देवास्त्वोत्तोष्येति भुवि शश्वतमिति गोरेषा भवतो वाणीता च वेदपते भवान्। गोविंदस्तु ततो देवमुनिभिः कथ्यते भवानिति च हरिर्वशो। एतदनुसारेणुष्टोदरादित्वं गोवेदे वाणीता द्विदांपतिर्विशेषेण पालको गोविदांपतिः॥ ३३॥

धियेने दुष्टाग्नेन मरीचिः मृदु प्राणत्यागे औणादिक ईचिः। जिघांसयेत मासा घन श्यं त्यग्नौ पतंगवदिति दुष्टान् प्रकृत्य दशमोक्तेः। दमयति दुष्टान् दमनः शुद्धत्वाद्
 सद्वहंसः सदसद्विवेचने क्षीरनीरविवेचके हंस इव वा। हंति संसारबंधं वा भवेद्वर्णागमाद्वसद्व्यभिषुक्तोक्तेर्हं न धातोरूपं। अहंस इति भावितो हंस इति तु श्रौतरीतिः
 तत्र परोक्षवादत्वात्वाकारलोपोद्भवः। सुपर्णः पक्षी स इव सुपर्णः दासुपर्णेति मंत्रवर्णनं। भुजगोत्तमः शेषरूपत्वात्। हिरण्यवत् प्रकाशमानं हिरण्येव स्तोत्रं नाभावु
 दरेऽस्य हिरण्यनाभः हिरण्यगर्भरूप इति वा। सुसुतपोः स्य नरनारायणरूपस्य सुतपाः प्रजानां प्रद्युम्नादीनां पतिः प्रजापतिः पुनः प्रजास्या संततौ जन इत्य
 मरः। मरीच्यादिरूपत्वाद्वा॥ ३४॥ नास्ति मसुर्यतः अमृत्युः सर्वपश्यति सर्वदृक् हिनस्ति सिंहः दंतवक्रादिदुष्टमारकत्वात्। सिंह इव पराक्रमशाली वा॥ इति द्वितीयं
 शतं॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः। हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः॥ ३४
 अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः संधाता संधिमानश्चिरः। अज्ञो दुर्मर्षणः शोक्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा॥ ३५॥

संधाता संधिकर्त्ता युधिष्ठिर इतरूपत्वात्। तथाप्यसंधिमानलोकावाच्यतार्थमेव दौत्यकरणत्वात्। भक्तांतः करणे स्थिरत्वात् स्थिरः। अज्ञ इवाज्ञानः अज्ञानेकानित्यादिमं
 त्रेच्छग रूपलोकेः। अजतिस्तिपतिशिशुपालवधापचक्रमित्यज इति तु भक्ताः तद्दीभावप्रसंगात्तस्य क्वयत्तुच्छागवाचिन्यतश्च दृग्वात्रापि वा भावाभावः समाधे
 य इति ते रुक्तेतद्रूपेषु कृतं न योगिकेषु प्रकृतेतु रुद्धि मूलकौ गोणी वृत्तिरिति ध्येयं। दुःस्वेन मर्षितुं सोढुं शक्यो दुर्मर्षणः। देवैर्मनुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरुग्रैश्च पः। न सोढुं समरे श
 वस्तेन बुध्यसि केशवमित्युद्योगपर्वणि। शास्त्रादुष्टानां दंडकरः विश्रुतः शास्त्रप्रसिद्ध आत्मा विरुद्दे होः स्य विश्रुतात्मा। सुरारीत नरकाद्यसुरानहंति सुरारिहा॥ ३५॥

गृण्युपदिशतिभक्तियोगमुद्धवार्जुनौप्रतिगुरुः। उपदेष्टुणामपिमध्ये श्रेष्ठत्वादुरुतमः। धने सर्वधाम। परं ब्रह्म परं धामेति वचनात्। सत्यस्त्रिकालावा
 ध्यः सत्यपराक्रमः अप्रतिहतसामर्थ्यः। नितरां मिषतिपश्यति मिषः। अतएवान्निमिषः अस्ति पद्मवतो हिक दाचि दर्शनमदर्शनं च नास्य तदिति सर्वदा दर्श
 नमेव युक्तं स्वकृत्वे जयेतासीत्यास्ति स्त्रग्वी। विस्मये भगदत्तेन तदस्त्रं सर्वघातिवै उरसा प्रतिजग्राह पार्थ संस्था घके शवः। वैजयं त्यभवन्मात्मानं दस्त्रं केशवोरसी
 ति द्रोणपर्वणि। वाचो वेदरूपायाः पतिः वाचस्पतिः षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वविधानात् षष्ठ्या अलुक्। अतएवोदारामहती बुद्धिरस्य उदारधीः उदारोदात्तमहती
 रिति विश्वः। वाचस्पतिरुदारधीरित्येकं नामेत्याचार्याः। वाचस्पतप उदारधिये इति चतुर्थ्यन्तः ३६॥ ॥ अग्रे आदौ नीपने पूज्यते अग्रणीः। धातूनामनेकार्थत्वात् वा

गुरुं गुरुं तमो धौ मसत्यः सत्यपराक्रमः॥ निमिषोऽनिमिषस्त्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६॥

अग्रणीर्ग्रामिणीः श्रीमानन्यो यो नेता समीरणः। सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ३७॥

हुलकात्कात्कर्मणि द्विप्र। भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारता सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यश इति मोक्षधर्मेषु ग्रामं मथुरास्यं समूहं न पतिप्राय
 पतिद्वारकाग्रामणीः। श्रेष्ठो वा। ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमरः। ऋक्ः सामानिपज्जंषिसा हि श्रीरमृता सतामित्युक्ता श्रीरस्यास्ति श्रीमान
 पुनः नितरां मीयते गम्यते श्रुतिस्मृतिपुराणतात्पर्यविषयतया न्यासः। न पतिप्रायपतिकर्मफलं नेता। एष त एव नाम नीरिति श्रुतेः सम्यगारणनामस्य
 समीरणः। सहस्रमूर्धा विराट्पेण विश्वस्यात्मा स्वरूपं विश्वात्मा। सर्वाधिष्ठानत्वात्। सहस्रा अक्षीणि अस्य सहस्राक्षः। सहस्रपादा अस्य सहस्रपात्। संख्या

पुर्वस्येति पादशब्दस्योत्पत्तिः ॥ ३७

संप्रमर्दनः अहः ३

आवर्तते धर्मरक्षार्थं पुनः पुनः संभवति आवर्तनः। निरुक्तः परमवैराग्यशाली आत्मा चित्तमस्य निरुक्तात्मा यस्येन्द्रियं विमथितं कुहकेन शोकरित्युक्तेः। अनिरुक्ताः पतिभिर्वीर्यमाणं विनिरुक्ताः व्रजसीमंतिन्यस्तासु आत्मा चित्तमस्येति भक्ताः। संवृतो योगमायायाः छदितः। नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इत्युक्तेः। ~~संवृतो योगमायायाः~~ ~~छदितः नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इत्युक्तेः~~ संप्रमर्दपतिदुष्टान् संवर्तयति स्वयं रूपेण हः संवर्तकः बहति दुर्ते ह विदेवान् अग्निरूपेण वद्विः। अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः न विद्यते इत्याः स्य अनिलः। कंसं निर्जित्य उग्रसेनापैव दृष्ट्वा दानात् रुक्मिणी गतचित्ततया न इलति स्वपिति वा इलति स्वप्नक्षेपणयोरिति धातुः। तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभेति शायुक्तेः धरति धरो धरण्या धरो धरणी धरो नंत रूपेण वराह रूपेण वा। ॥ ३८ ॥ शोभनः सर्वात्म्यता निवारकः प्रसादः स्य सुप्रसादः। किमलभ्यं भगवति सन्ने

आवर्तनो निरुक्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः अहः संवर्तको वहिरनिलो धरणी धरः ॥ ३८ ॥
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वध्वं विश्वभुग्विभुः ॥

आनिकेतन इत्युक्तेः प्रसन्नो भक्ता पराधैरकलुषित आत्मा चित्तमस्य प्रसन्नात्मा। विश्वस्मिन् धृत्वा तिष्ठ गन्तव्ये विश्वध्वं विश्वधरणा विश्वधगिति भाष्ये तु आर्थि कां भिप्रायेण सर्वेषु पुस्तकेषु शिष्टे विश्वधगित्येव पाठान्। विश्वं भुनक्ति पालयति विश्वभुक्। विविधं भवति विभुः। सत्करोति पूजयति धर्मरक्षार्थं गोत्राक्षरणसक र्त्ता। सत्कृतः पूजितैरपि पूजितः। न्याय्यकर्मभिरेव साधोति परकार्यसाधुजनान् संहारसमये हुते अपतपति जहुः। दृषोदरादिः पीत्वा गंगां जहौ यस्माज्जहुरिती रित इति पौराणिकाः। इदं च सर्वाः शक्तयस्तत्तन्निष्ठा भगवत एवेति सिद्धांताभिप्रायेण योज्यं ॥

तस्मा

17

नारायणः नराज्जातानितत्वानिनाराणानिततोविदुः। तान्येववाच्यनंतस्यतेननारायणः स्मृतइतिमहाभारते० नैयस्मान्स्मान्नारायणसामान्यः स्मृतइतिब्रह्म
वैवर्ते० आपो नाराइतिप्रोक्ता आपोवैनरसूतवः। अयनंतस्यताः पूर्वतेननारायणः स्मृतइतिमानवे। नारायणायनमइत्यमुमेवसत्येसंसारघोरविषसंहरणपमं
त्रं। शृण्वेतुभयमतयोपतयोस्तरागाउच्चैस्तरा उपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुरितिनारसिंहे। नयंतिनरः प्रोक्तः परमात्मासनातनइतिव्यासः। ३८॥ नसंख्येयः कथ
नीयः शब्दागोचरत्वादसंख्येयः। अप्रमेयः फलाप्यत्वात्तदृशत्वात्स्य अप्रमेयात्मा विशिष्यते सर्वेभ्योतिरिच्यते विशिष्टः। शिष्टवेदोक्तं कर्म करोति शिष्ट
कृत्। शिष्टान् करोति पालयति वा। सामान्यार्थो धातुविशेषपरोदृष्टः कुरुकाष्ठानीत्याहरणयथेत्यपि भाष्ये। अशिष्टानपिशिष्टान् करोतीति तु भक्ताः। अ

संस्कृती संस्कृतः साधुर्जुहुनीरायणो नरः। ३८॥ असंख्येयोः प्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृत् शुचिः। सिद्धार्थः सिद्धसं
कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः। ४०॥ वषाही वषभो विष्णुर्वर्षपर्वार्षोदरः। वर्धनो वर्धमानश्च विक्तः क्रतिसागरः॥ ४१॥

पिचे सुदुराचारइतिवचनात्। शुचिः शृंगारइव पुनः शुचिः शृङ्गेऽनुपहते शृंगारापापोः सितेः ग्रीमे हुतवहेः। पित्यादुपधाशुद्धमंत्रिणातिविश्वः सिद्धोः यो
र्यमानोः स्यसिद्धार्थः। सिद्धः संकल्पोः स्यसिद्धसंकल्पः सिद्धिमुक्तिं ददाति सिद्धिदः। सिद्धिर्त्रैवर्गिकमपि फलेऽनुषेणिकतया साधयति सिद्धिसाधनः। ४०॥
वषो धर्मस्तद्रूपं अहः द्वादशाहादिः तदस्यासि वषाही। वर्षति कामान् वषभः वेवेष्टि पाद्विक्रमणेन पुनर्विष्णुः वषो धर्म एव सोपा नपर्वयत् प्रा सोदृषपर्व
वषो धर्म उदरः स्य वषोदरः। देयवधादिकमपि साधुरत्नाभिप्रायेणैव भगवता कृतं न तु देयद्वेषेणेति तत्र तत्र प्रतीनेः। वर्धयति भक्तैः कृतमल्यमपि
वर्धनः। किंचित्करोत्युर्वपि स्वदत्तमिति दशमे। स्वदत्तं किंचिदपि उरु करोतीत्यनपः सैनर्त्तकैर्दत्तं स्वप्रपंचरूपेण वर्धमानः। एवमपि विविक्तः पूतः विविक्तो
पूतविजनाविति कोशात्। श्रुतीनां सागर इव श्रुतिसागरः। श्रुतिकारणत्वात् श्रुतितात्पर्यविषयत्वाच्च॥ ४१॥

शोभनाभुजाग्रस्यसुभुजः। दुःखेन हृदये धार्यते मुमक्षुभिर्दुर्धरः। प्रशस्ता वागस्यास्ति वाग्मी। महानिद्रो महेंद्रः। वसुधने ददाति वसुधः। दीपमानं वस्वपि स एवेति पुनर्धसुरिति भा
 यो। तत्र पुंस्त्वमार्धवसति नित्यं मधुरापां वसुर्वा। नैकानि रूपाण्यस्य नैकरूपः बह्वसुधातलं विभ्रघत्तवराहरूपमस्य बहद्रूपः शिपिः पशुस्तत्र पत्त रूपेण विष्टः प्रतद्वि
 तः शिपिविष्टः यतो वै विष्टुः पशवः शिपिर्पत्त एव पशुषु प्रति तिष्ठतीति श्रुतेः शेत्याख्यपनयोगाच्च शीतिवारिप्रचक्षते। तस्यानाद्गुणज्ञैव शिपयोरश्मयो मताः।
 तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यत इति पुराणे। प्रकाशयति प्रकाशनः। ४२। ओजः प्राणवत्तेनेजः प्रतापः द्युतिर्देहकोतिः ताः धरति ओजस्तेतो द्युति
 धरः। ओजः तेजः इति नाम द्वयं बलं लवतां चाहं तेजस्तेजस्विना महमिति भगवद्वचनात् इत्यपि भाष्ये। तन्न विभागसंवादि। प्रकाशत इति प्रकाशात्मा दगा

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुधो वसुः नैकरूपो बहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ४२ ओजस्तेजो द्युति धरः प्रकाशात्मा प्रतापनः
 क्रुद्धः स्पृष्टाक्षरो मेतत्र श्वद्रो शुभास्कर द्युतिः ४३ अमृतो शूद्रो भानुः शशविंदुः सुरेश्वरः ओषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ४४

त्मा विग्रहोऽस्य प्रकाशात्मा। स वित्रादिभिर्विभूतिभिः प्रतापयति प्रतापनः क्रुद्धः परिपूर्णः स्पृष्टं अक्षरं प्रणवरूपं वाचकमस्य स्पृष्टाक्षरः। मंत्रं बोध्यत्वान्मंत्रः।
 मंत्रपतिवामं त्रयं तं च कस्मिंश्चिन्मंत्रिनिश्चोद्धादिभिरिति दशमे। ता पत्रयार्कसंतप्तानां चंद्रस्याशुरिवाक्कादकश्चंद्रोऽशुः। नास्करस्येव द्युतिरस्य भास्क
 रद्युतिः। ४३। उद्भवत्यस्मादुद्भवः अमृतो शोऽद्रस्प उद्भवः समुद्रमयनेन चंद्रोऽस्यादकः अमृतो शूद्रवः। भाति भानुः शश इव विंदुर्लालितमस्य शशविंदुः
 स इव सर्वोषधिपोषकः पुष्पाणि चोषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मक इति भगवद्वचनात्। सुराणां देवानामीश्वरः सुरेश्वरः। संसारणे निवर्तकत्वाद्दोषधं
 जगतः सेतुरिव जगतः सेतुः एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः सत्याः धर्माः ज्ञानादयोगुणाः पराक्रमश्चास्मिन् सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४॥

भूतभयभवन्नायः स्पष्टः। पवनः वापुः पवनः पवतामस्मातिवचनात्। पावयते पावनः भीषास्माद्वातः पवतइति श्रुतेः। अनात् प्राणानात्मत्वेन लाति गृह्णा
ति अनलः सकलजीवनिकाय रूपः जीवपरमात्मनोरभेदात्। अनलोऽग्निरिवेति वा। भक्तानां कामान्ततद्विषयामिलाषान् स्वस्वरूपप्रदानेन हंतिकाम
हा। कामं प्रधुम्ने करोति कामकृत्। कांतः सुंदरः कांतोश्मनि प्रिये चाराविति विश्वः। काम्यते सुमुक्षुभिरपिकामः। कामान् प्रकर्षेण ददाति कामप्रदः। प्रकर्षे
ण दिव्यरूपतया भवति प्रादुर्भवति पुनः प्रभुः। तमद्भुते बालकमंबुजेक्षणमिति दशमोक्तेः। ४५। युगादि युगारंभं करोति युगादिकृत्। इति नाम्ना तृतीयं श

भूतभयभवन्नायः पवनः पावनोऽनलः। कामहा कामकृत् कांतः कामः कामप्रदः प्रभुः ४५
युगादिकृद्युगावर्त्तनैकमायो महाशनः। अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनंतजित् ४६

तं विवर्तते। युगानि कृतादीन्यावर्त्तपतिकालात्। नायुगावर्त्तः। नैकमायो ~~सुख~~ बहुमायः। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं पतति इति श्रुतेः। प्रतिजीवमविद्याभेदाभ्युप
गमात्। महदशनमस्य महाशनः। यस्य ब्रह्मचक्षुर्वचोभे भवतः श्रोत्रेणः। मृत्युर्यस्योपसेवनमिति श्रुतेः। अदृश्यो ज्ञानेन्द्रियाणां त्रहेतुः। अयं व्यक्तरूपः सच्चि
दानंदरूपः कारणरूपो वा। व्यक्तरूप इति बाह्येदः। तत्र स्थूलरूपो पीत्यर्थः। सहस्राणि असुराणां जयति सहस्रजित्। एवमनंतजित् ॥ ४६ ॥

इष्टः परमानंदरूपत्वात् सकलेष्वविषयः सर्वैः पूजित इति वा। इष्ट इच्छायां पञ्चदेव पूजासंगतिकरणदानेष्टित्वाभ्यां इष्टशब्दोत्पत्तेः। सर्वानर्थान्मितादिशिष्टः
शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः प्रियो हि ज्ञानितोऽर्थमिति भगवद्वचनात्। शिखं दोम प्रपिच्छं सोः स्यात्सिगोपवेषधस्यालंकारशिरोमणित्वेन शिखं
डो। न ह्यतिभूतानि मायया तदुषः। वर्षतिका मान्तरषः। वर्षो हि भगवान्धर्मः स्मृतो लोकेषु भारता नैघं दुक पदार्थानैर्विद्धि मां रषमित्युतेति महारत्नांते। भक्तानां
क्रोधं हति क्रोधहा असौ धुषु क्रोधं करोति क्रोधकृतकार्यमात्रस्य कर्तृत्वात् कर्त्ता। क्रोधकृतो दैत्यादीनां कर्त्ता छेदक इत्येकं वानामेति भाष्ये इदं च विभागसं

इहोविशिष्टः शिष्टेष्टः शिखं डीनहुषोरषः । क्रोधहाक्रोधकृत्तविश्वे वाहुर्महीधरः ४७
अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणरोवांसवानुजः । अपानिधिधिष्टानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ४८

वादि विश्वे त्रैलोक्यवर्त्तिनो वाहवोः स्य विश्वबाहुः मही पूजां धरतीमहीधरः । ५७ ॥ भक्तेभ्यः कदापि न च्युतः अच्युतः तस्या हंने प्रणश्यामि सूचमेन प्रणश्यती
त्युक्तेः तैस्तैर्गुणैः प्रसिद्धत्वात् प्रथितः प्रकर्षेणामिति शब्दाय ते पुनः प्राणः मेद्य गंभीरया वाचेति दशमोक्तैः प्राणाद्दद्याति भक्तरक्षणार्थं पुनः प्राण
दः । भक्तरक्षणात् खुरद्विजेषां नाशायानुत्पादनार्थः । वासव इन्द्रस्तस्यानुजो वासवानुजो वामनावतारे । सरस्वतामस्मिन् सागर इति भगवद्बचनात् अ
पानिधिः । अपानिधयेति चतुर्थं तं अज्ञातस्य सतः प्रपञ्चोपादानत्वादभिष्टानमप्र
मत्तः तत्कालिक तत्र तत्कर्म सुत प्रमत्तः । स्वे महिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठा संजाता स्येति वा ४८

ननु त्नाऽपमाः स्य अतुलः । तत्त्वमोक्षस्य अधिकः कुतो न्य इति भगवद्गीता । शीर्षं तेश रालि शरीरालि तेषु प्रत्यगात्मतया भाति शरभः । विभेद्यस्मात्सर्वः भीमः भीमा
दयोः पादान इति साधुः । समयं जननादीनां ज्ञाता तिसमयज्ञः । समं समत्वे यज्ञोः स्य वा समत्वमाराधनमच्युतस्येति प्रह्लादोक्तेः हविर्हरति गृह्णाति हविर्हरिः । अ
हं हि सर्वयज्ञानां भोक्तेति भगवद्बचनात् । अथ वाहवीरूपत्वाद्दिविः तच्चासौ हरिः सर्वपापहरत्वात् हविर्हरिः सर्वैर्लक्षणैः प्रमाणैर्ज्ञापमाने लक्षणं ज्ञानं तत्र
साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः सर्वशस्त्रतासर्वविषयत्वात् । लक्ष्मीर्नित्यमस्यास्ति लक्ष्मीवान् । नित्ययोगे मनुशसमिति संश्रामं जपति समिति जयः ॥ ५२ ॥ वि

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः । सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिं जपः ५२
विद्यारोरोहितो मागो हेतुर्दामोदरः सहः । महीधरो महाभागो वेगवान् मिताशनः ५३

गतः क्षरो नाशो स्माद्विद्यारोहितो मत्स्यवपुर्धरत्वात् । माग्यते अन्विष्यते मार्गः । हेतुः निमित्तो पादानो भयरूपः । दमेन प्राप्या रामा उदार उल्लुषामतिर्यद्विषपादा
मोदरः एषोदरादिः दमादामोदरविदुरिति महाभारते । तपोर्मध्यगतं वडं दाम्नागादं तपोदरो ततश्च दामोदरतां सपयो दामवंधनादिति ब्रह्मपुराणे सर्वा न स
सह ते अतिभवति सहः । महीधिरूपेण धरति पुनर्महीधरः । महान् भागो भाग्यमस्य महाभागः वेगवान् । अनेजदेकं मनसोजवीप इति श्रुतेः । अमितमशन
मस्य सर्वसंहर्त्तात् अमिताशनः ५३

उद्भूतो भगवान् संसारान् उद्भवः क्षोभयति क्षोभणः प्रकृतिपुरुषं चैव प्रविश्यात्मेखुपाहरिः क्षोभपापमासभगवान् सर्गकाले स्वयेच्छयेति विष्णुपुराणे। दीव्यति क्री-
डादिकरोति देवः। श्रीविभूतिर्जगद्गुपा उदरेऽस्य श्रीगर्भः परमश्चासादीशानशीलश्च परमेश्वरः साधकतमं करणं। अनन्यथा सिद्धिनिपतपूर्ववर्त्तिकारणं।
धातूपात्तयापाराश्रयः कर्त्ता विकरोति विकर्त्ता। दुर्विज्ञेयत्वात् गहनः। गूह्यति संख्येति स्वरूपं गुहः। ५४। संविद्रूपत्वाद्यवसायः। व्यवतिष्ठते जगद-
स्मिन् व्यवस्थानः। संतिष्ठते समाप्तं भवत्यस्मिन् संस्थानः। स्थानं वैकुण्ठादिभक्तेभ्यो ददाति स्थानम्। नानाकर्मकर्त्तृत्वेऽपि स्वरूपतो ब्रुवः। पराक्र-
द्विरस्य परर्द्धिः सप्रकाशज्ञानरूपतया परमस्यः। परमानन्दत्वात् पुष्टः। पूर्णत्वात् पुष्टः। शुभं सर्वेषां सर्वार्थदं इति लक्षणं यत्तत्त्वं पद्विषयं वा शुभेक्षणः ५५
उद्भवः क्षोभेणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः। करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ५६ अवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानो ब्रुवः
परर्द्धिः परमस्य स्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ५५ रामो विरामो विरजो मां गतेन यो न योः नयः। वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ५७

रमंते योगिनो स्मिन् रामः। रमंते योगिनोः नते सख्यानं देवि दात्मनि। इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत इति पुराणे। विरमजादस्मिन् विरामः। विग-
ते रजोस्मात् विरजः ब्रह्मविशेष्यः। मार्गं पंथानमाचष्टे पुनर्मार्गः। भक्तैः स्वस्वहृदयेनेतुं शक्यते पः। नपति भक्तो पदं नमत्पमपिनयः पत्रं
पुष्पं कलेतोयमिति भगवद् वचनात्। ननयति ब्रह्मभक्तो पदं नमत्पमपिनयः। नर्यप्यक्तो पदं नमत्पमपिनयः। चतुर्थं शतो वीरः मुद्गरानस-
स्य दयासु। शक्तिमतां मध्ये श्रेष्ठः शक्तिमतां श्रेष्ठः। धर्ममाचष्टे करोति वा धर्मः। धर्मविदुत्तमः धर्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥

विगताकुंठाप्रतिघातोयेभ्यस्तेषांभक्तानामप्येकैकैः प्ररणास्तद्वाचैवततोसौपुरुषोमतरस्युद्योगपर्वणि। प्ररुष्टः प्राणः शब्देवेदरूपोस्प्राणः प्राणवेदंररा
 निब्रह्मणे पुनः प्राणः दः। योब्रह्मणोविदधाति पूर्वोवैवेदांश्चप्रहिणोति तस्मादिति श्रुतेः। प्रकर्षेणनूपतेस्तूपतेप्रणवः वाच्यवाचकयोरभेदात्प्रणवएववा।
 प्रणमतीहपदेवास्तस्मात्प्रणवउच्यतेतदितिसनकुमारवचनानुसारेतुएषोदरादिः। एथुर्यापकः एथुराजरूपोवाहिरण्यशदेनस्वर्णवाचिनाप्रशस्तो लक्ष्यते
 सचासौगर्भोर्भकः पुनहिरण्यगर्भः। गर्भोभूतोर्भकेकुक्ष्याविति विश्वः। शत्रून्हन्ति शत्रुघ्नः। यान्नोतिमायः कर्तरिक्तः। वातिसर्वत्रवापुः। अधः प्रकाशनास
 मर्थेअक्षजनिद्रिपजंज्ञानमस्मिन्अधोक्षजः॥५७॥ क्रतुर्वसेतः क्रतूनांकुसुमाकरइत्युक्तेः। शोभनेदर्शनमस्यसुदर्शनः कालपतिकालः। कालः कल

वैकुंठः पुरुषः प्राणः प्राणादः प्रणवः एथुः। हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो योसौ सोमुरधोक्षजः ५७

क्रतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठीपरिग्रहः। उग्रः संवत्सरोदत्तो विश्रामो विश्वदक्षिणः ५८

पतामहमिति भगवद्वचनं। परमेसर्वोक्ते स्थानेतिष्ठति परमेशीतस्युरुषेरुतीत्यनुक्तं श्रवांवेतिषत्वं। परिगृह्यते स्वीक्रियते मुमुक्षुभिरन्यदेवतासागेनप
 रिग्रहः। उत उक्तं यथा तथा गिरति सर्वग्रहेः सदाशिवरूपः सदाशिवनामावा। शिवविष्णुभेदपरवचननिचयात्तनामानितवगोविंदेत्युक्तवचनाच्च। सम्प्रकुवस
 तितत्तत्कर्मसुतत्कालरूपेणसंवत्सरः देशः कालस्तथाद्रव्यमित्याद्युक्त्वा क्रतुर्धर्मश्चपन्मपइत्युक्तेः। दत्तः अनलसः सकर्मसुविश्रामपतिजगत्विश्रा
 मः विश्वस्मिन् दक्षिणः विश्वदक्षिणः दक्षिणः सरत्तोदारपरछंदानुवर्तिष्विति विश्वः ५८

धर्मे

धर्मगोपायति धर्मगुणः। धर्मगुणोऽतिचतुर्थ्यं तं धर्मं करोति धर्मकृतः। प्रशस्तो धर्मोऽस्य स्य धर्मी। स तस्य लं। असत् सत्त्वं चरं विनाशः। अक्षरं अविनाशः। न विज्ञा-
ता ज्ञातरूपः किंतु ज्ञानरूपः अविज्ञाता। अविज्ञाता म विरूपमापन्नानां गोपानां ज्ञातेति वा। तस्य तत्कर्म विज्ञापेति दशमोक्तेः। सहस्राणि अंशवः किरणा अस्मिन् सूर्य-
रूपस्य सहस्रांशुः। विशेषेण धत्ते धारयति पोषयति वा जगत् विधाता। कृतानि पर्याप्तानि लक्षणान्यस्य कृतं लक्षणः। युगपर्याप्तयोः कृतं गुणैः प्रतीते तु
कृतलक्षणाः हतलक्षणाविति चामरः ॥ ६४ ॥ गभस्तिनेमिः शमयो नेमपइवा स्य गभस्तिनेमिः ध्येयः सदा सवित् मंडलमध्यवर्तीत्युक्तेः। सत्वेति इति सत्वस्थः
उद्यमस्था सदा लक्ष्मीरिति वत्सलगुणेन प्राप्य इत्यर्थः। नृशब्दलोपेन सत्यनासाभा मेति वत्सलसिंहशब्दोऽन्यत इति भाष्ये। सिंह इव विक्रमी वा ॥ भूतानां मह-

धर्मगुणं धर्मकृतं धर्मी सदा सत्त्वं चरं मंदारं अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ६४ गभस्तिनेमिः सत्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः।
आदिदेवो महोदेवो देवेशो देवभट्टदुरुः ६५ उत्तरो गोपतिर्गोपज्ञानगम्यः पुरातनः। शरीरभूतभट्टोक्ता कपोदो भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

स्योत्सवस्येश्वरः भूतमहेश्वरः। आदिः कारणभूतो देवः सकलदिव्यव्याख्यार्थश्रयः आदिदेवः अतएव महान् देवः महादेवः। देवानां मीशः देवेशः देवानां विभर्त्ति
देवभट्टः गणतितत्त्वगुरुः। देवभट्टो गुरुः देवभट्टदुरुः सुराणां देवताशक्रः शक्रस्यापि जनार्दन इति दानधर्मः ॥ ६५ ॥ उत्तरः सर्वोत्कृष्टः। गोवापतिः स्वामी
गोपतिः गोपायति गोप्ता। ज्ञानेन गम्यो न कर्मणा ज्ञानगम्यः न कर्मणोति श्रुतेः। पुराः पिभवत्वात् पुरातनः। शरीररूपाणि भूतानि विभर्त्ति शरीरभूतपस्य
एषि वीशरीरमित्यादि श्रुतेः। भोक्ता पालयिता ॥ इति पंचमं शतं ॥ ॥ कविः सुग्रीव इन्द्रोऽनेन कपोदः ॥ भूरिभ्यो दक्षिणः भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥ तद-

यज्ञोपज्ञरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः कतुर्धर्मश्च यन्मप इति श्री भागवताच्च-इत्यनेन पूज्यते इत्य-यज्ञ इत्येकं नामेति भक्ताः यज्ञे राजसूये इत्येति तदर्थः महती इज्या
 ॥ स्पमहे ज्यः ॥ करेति नाना क्रियाः कतुः सतस्त्रापने सत्रं सत्रपागरूपो वा सतां सज्जनानां गतिः प्राप्यः सतां गतिः सर्वपश्यति तच्छीलः सर्वदर्शी विशेषेण
 मुक्तोक्षैः आत्मा विमुक्तात्मा सर्वज्ञानातिविशेषेण सर्वज्ञः ज्ञानमुत्तममित्येकं नामेति भाष्ये वृत्तिभिन्नज्ञानरूप इति तदर्थः ॥ ६१ ॥ शोभनं व्रतमस्य सुव्रतः स
 रुदेव प्रपन्नाय तवास्माति च पाचते अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतममेति श्री रामायणे शोभनं सुखमाननं प्रारंभ उपापो वाः स्य सुमुखः सत्सु दुर्विज्ञेयः

यज्ञ इज्यो महज्यश्च कतुः सत्रं सतां गतिः सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमं ६१ सुव्रतः सुमुखः सत्सु सुघोषः सुखदः सुहृत् मनोह
 रोजितः क्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ६२ स्वापनः स्वशोभोपापानैकात्मानैकं कर्म कृतं वसरो वत्सलो वसरो रत्नगर्भो धनेश्वरः ६३

शोभनो घोषो व्रतो नेन सुघोषः सुखद इति भक्तेभ्यः सुखदः सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्षो पकर्त्ता मोहनी नामपि स्त्रीणां मनोहरति मनोहरः जितः क्रोधो
 नेन जितक्रोधः वीरः तत्कर्म समर्था बाहवोः स्ववीरबाहुः विदारपतिरिषु व्रतो न सिंहावतारे विदारणः ६२ स्वमापपति प्रापयति भक्तान् स्वापनः सुष्ठु अवशः अ
 परधीनः स्वेषां वश इति वायाप्नोति यापानैकेषां अनेकेषां आत्मानैकात्मा सकलजीविविरूपत्वात् तैकानिकर्माणि करोति तैककर्मकृतं वत्सान् रति
 ददति गो गोपीभ्यः वसरो वत्सा हरणत्नीलापांतथा दर्शनात् वसः स्नेहो भक्तेषु स्य वत्सलः वत्साः संति चारणाया अस्पवसी रत्नानि उत्कृष्टानि वरू
 नि गर्भः स्य रत्नगर्भः धनस्येश्वरो धनेश्वरः अत्रादो वसुदान इति श्रुतेः ॥ ६३ ॥

सोमं पिवति सोमपः । रघुनाथादिरूपेण नानापञ्चकर्तृत्वात् । अमृतान् देवान् पाति अमृतपः । सोमः चंद्र इवाङ्गादकः । उमा तसौ हेमवता हरिश्चाकीर्त्तिकान्तिधितिविश्रो-
 क्तः कीर्त्तिधुक्त इति वा । पुरुनृबहून् जपति पुरुजित् । पुरवो बहवः सत्तमायेन पुरुसत्तमः वीतरागभयक्रोधा मन्मपामनुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमाग-
 ता इति भगवद्बचने । विशिष्टो न योऽस्य विनयः । यो वै न कामान्न भयान्न क्रोधान्नार्थकारणात् । अन्यायमनुवर्त्तत स्थिरबुद्धिरलोलुप इत्युद्योगपर्वणि । जपति क्रोधा-
 दीन् जयः । सत्यासंधा प्रतिज्ञाऽस्य सत्यसंधः । नानृतं हि वचो विप्र प्रोक्त पूर्वमयाऽनघ । भक्तप्रतिज्ञा हि मपि लोकानां संज्ञा बोधवेदिति हरिवंशे । विप्रेति नारदसंवा-
 धने । दाशो दाने दाश्ट दान इति धातोः तत्राहं योग्यः दाशार्हः । अतः पात्रतरः को न्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते । कस्मात्कमलपत्राह्लादे वदेवाज्जनार्दनादिति हरिवंशे । दशार्हः

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्युरु सत्तमः । विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः ६७
 जीवो विनयिना साक्षी मुकुंदोऽमितविक्रमः । अभो निधिरनंतात्मा महोदधिशयोऽतकः ६८

वंशोद्भवत्वाद् दाशार्हः । सात्वतेनामवैद्यवंशस्त्रः सात्वतं पोष्यन्ते चैव तंत्रे द्वे पांचरात्रिके इति ब्रह्मांडपुराणतत्तदा चक्षते सात्वतो नारदाद्याः । एतज्जातवर्धि पू-
 तेषां पतिर्गोमतेमनिर्वाहकः सात्वतां पतिः सात्वतां पारवविशेषाणो पतिर्वापतिर्गतिश्चोद्धक इति सात्वतात्मैक्यमिति द्वितीयेऽनुकोक्तेः । सातिः सुखार्थः
 सोत्रो हेतुमत्पुंस्तः तस्मात्तदशः सातपः वासरूपन्यायेन धिपितात् परमात्मा त्वं तोमक्ता इति त्वनुपसर्गल्लिपेति सूत्रे अभिपुक्ताः । तसोमत्वर्थ इति भत्वाज्जरत्वंना ६७
 जीवयति जीवः विनयवति विनयिना तस्याः साक्षी विनयिना साक्षात्त्येकं मुक्तिं ददाति मुकुंदः एवोदयदिः अमिता विक्रमा अस्यामिति विक्रमः तानि ह वा एतानि चत्वार्यं-
 भांसि देवामनुष्ठापितरोऽसुरा इति श्रुतेरंभसो देवादीनां निधिरिवोपादेयः अभो निधिः अतस्ते श्रीमति वलभे आत्मा चित्तमस्यानंतात्मा । महोदधौ शेते महोदधिशयं

अतपति अतकः ६८

नजापते प्रादुर्भवति अशुद्ध हृदये अज्ञः महः प्रज्ञा तदर्हो महार्ह इति भाष्ये। महानर्हो वा। स्वैर्भक्तैर्भाष्यश्चिंतनीयः स एव स्वाभायः। जिता अमित्रा अनेन जिता मित्रः। प्रकर्षे
ण मोहाते मोदयति वा प्रमोदनः। आनंदः सुख एतत्स्यैवानंदस्यान्यानि मात्रा मुपजीवंतीति श्रुतेः। नंदयति समर्धयति लोकान् नंदनः। स्वयंच समृद्धोति अतो नंदः। सत्यो ध
र्मो सत्यधर्मादंभादिरहितः। त्रिषु लोकेषु विना क्रमो गमनमस्य त्रिविक्रमः। ६६॥ महर्षिः कपिलाचार्य इत्येकं नामेति भाष्यकृतः। महान् ऋषिः अतींद्रियदर्शी मह
र्षिः कपिलाश्चासावाचार्यश्च कपिलाचार्यः सिद्धानां कपिलो मुनिरिति गीतासु। आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि। स्वपमाचरते यत्कस्य आचार्य उदाह

अतो महार्हः स्वाभायोजिता मित्रः प्रमोदनः। आनंदो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ६६
महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः। त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृत् ७०

तदतिस्मृतिः कृतं जानाति कृतज्ञः। मेदिन्याः पतिर्मेदिनीपतिः। युधिष्ठिरो ग्रसेन योरपि भगवदधीनत्वात्। रामावतारे दृष्टिर्वीपतित्वाच्च त्रीणि पदा
न्यस्य त्रिपदः। त्रिदशानां देवानां मध्यक्षः त्रिदशाध्यक्षः। महत्शृंगं प्रभुत्वमुत्कर्षो वा विष्णोर्वा मत्स्यावतारे स्पृगः। शृंगं प्रभुत्वे शिखरे विक्र
क्रीडां बुधं त्रके। विष्णोर्लक्ष्मणोश्चापीति विश्वः। कृतान्तं सिद्धान्तं करोति कृतान्तकृत्। यमश्च कुशलं कर्मण कृतं तानि तथा वा। कृतान्तो यमस्ति द्वांत
देवाकुशलकर्मस्विसमरः ७०

महानलोकोत्तरोवराहः महावराहः। गाः विंदतिलभनेचारपितुंगोविंदः शाश्वतत्वादतंतश्च गोविंदो वेदनाद्भवामित्युद्योगपर्वणि। सेनया सुषुपा निसुषेणः सत्यापेति णिजंता नृप
 चाद्यचउपसर्गसुतोतीति ~~प्रत्वमार्थं~~ शोभनासेनास्यवा कनकांगदं स्वर्णमयं चंपकमयं वाके पूरंतदस्यास्ति कनकांगदी कनकं चंपके स्वर्ण इति विश्वः। ग्रहितुं स
 वरीतुं योग्यः गुह्यः परमरहस्यरूपत्वात्। शंसिदुहि गुह्येभ्यः कषपवक्तव्य इति कषपः गृह्यभिप्रायत्वाद्भीरुः नद्यस्य कर्हि चिदिति प्रथमस्कंधोक्तेः गहनो दुष्प्रवेशः अन
 क्तैः अवस्थात्रयभावसात्त्वत्वादगहनोवा। इंद्रियैरग्राह्यत्वाद्गुप्तः मायाद्येवामपास्यष्टायत्मां पश्यसि नारदे सुक्तेः। चक्रगदे सुदर्शनकोमोदस्योतयोर्धरः चक्रगदाधरः
 ७१ विधाने भक्तानां हितं वेधाः इति भाष्यकृतं। इदं चार्थिकं न त्वेतद्वाभोरूपं दृष्टोदरादित्वकल्पनापत्तेः रूपं तु विधे विधाने इत्यस्मादनुनिबोध्यं। स्वभक्ताः अंगानी
 वास्यस्वांगः। शत्रुभिर्न जितः अजितः भक्तैर्जितो वा। कृष्णो वर्णश्च मेयस्मान्नास्मात्कृष्णो ह मर्जुनेति मोक्षधर्मी क्तैः पुनः कृष्णः समर्थत्वात् ६८। ६८ः स्थूले भ्रशोराक्ते प्रगाढे
 महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी। गुह्यो गभीरो गं प्रश्नश्चक्रगदाधरः ७१ वेधाः स्वांगो जितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः वरुणो वारुणो रक्षः पुष्कर
 पिदुगे मत इति विश्वः संकर्षति भक्तदुःखं संकर्षणः। नच वंतेः पियङ्गुक्ता महस्यो प्रलयापदि। अतोऽच्युतः स्मृतौ लोकी स एकः सर्वगोऽव्यय इति कशाखंडे। संकर्षणो
 अच्युत इत्येकं नानेति भाष्ये। तृणुते स्वं प्रापयितुं वरुणः नोयमात्मा प्रवचने न लभ्यो न चेज्यमानवदुनाश्रुतेन। यमेवैष वरुणो तेने न लभ्यस्तस्यैव आत्मा वरुणो तेन न स्वाभि
 निश्रुतेः। वरुणपदेन वरुणलोको लक्ष्यते तन्मागतः वारुणः। एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानाश्वरे श्वरः। आदाया गात्त्वपितरं वंधूनां चावहन्मुदमिति वरुण
 लोकं गत्वा नंदमादापतत आगमनस्य दशमे उक्तेः रश्मि संसारं रक्षः। भक्तकल्प रक्षोवा यो मधुकर रक्ष इति श्लोके पुष्कं जलं रात्रिदहानि पुष्करमिति च्छीर
 स्वामुक्तेः पुष्कशब्दस्य जलवादि लावगमे प्रकृतेः। विपुष्करे पुष्कं जलं तद्रातु उत्तरजन इति प्रकृत्या सजले साश्रुणी इति यावत्। तादृशे अक्षिणी अस्य पुनः धारतः
 गोप्यादृष्टेः पिकृता गतिरामता वद्याते दशाश्रुकलिलो जन संभ्रमात् वक्रं नोपमपभावतपास्थितस्य सामं विमोहपतिभीरपि पदि भेतीति कुंसुक्तेः। एवमपि मह
 ७२

महामनाः ७२
 दुःखतमनाः ७२
 महामनाः ७२

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य धर्मस्य पशसः श्रियः ज्ञानं वैराग्ययोश्चैव वषट्मां भगवन्ती गता । भगो नित्यो रूपस्य भगवान् । इत्यन्ति प्रलयं चैव भूतानां मागतिं गतिं । वेत्ति वि
द्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति पुराणे । ऐश्वर्यं संहारकाले हति भगवा । स्वरूपसुखं नित्यमस्यास्ति आनंदी । भक्तास्तु भगवं वि शेषे नेत्रहरणे न हंति क्ते
रापति भैसंगहा श्रीमहादेव स्तं आनंदयति भगवानेही स्याहः । कदेव कुसुमोद्भासिवनमाला विराजित इत्युक्तेर्विनमाला ब्रीह्यादित्वादितिः आपादले विनीमालाव
नमालेति कार्यते । हलानि शत्रुविलेखनकर्तृणि आयुधान्यस्य हलायुधः । हलविलेखन इति धातुपादान् । अदितेरपत्यमादित्यः सूर्य इव पुनः । ज्योतिषां आदि
त्य इव ज्योतिरादित्यः । प्रतापेन च तीक्ष्णेन दीप्ता पूर्णतयापि च । उत्तमस्त्वेहि मर्त्येषु देवेष्विव दिवाकर इति हरिवंशे । आदित्यादपि उज्ज्योतिः आदित्यो ज्योतिः का
दित्योधिक ज्योतिः कोटिचंद्राधिक धुतिः । कोटिकंदर्पलावण्यः प्राणकोट्यधिक प्रिय इति पुराणादिति तु भक्ताः । शिशुपालस्यापराधात् सह ते सहिष्णुः पुनः

भगवान् भगवान् दीवनमाला हलायुधः । आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गति सत्तमः ७३
सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः दिवस्ष्टक सर्वदग्ध्या सोवाच सतिरयोनिजः ७४

अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृवसः पुत्रस्य ते वधाहस्य मातृशोके मनः रुधा इति सभापर्वणि । गतिषु आश्रयणापेषु सत्तमः गति सत्तमः ७३ । शोभने धनुः शगु
मस्य सुधन्वा खंडयति खंडः सपरशुरस्य ज्ञामदग्ध्या कृतेः खंडपरशुः अखंडपरशुरिति वा । आसमेतात् खंडपरशुर्महादेवोस्य ऐश्वर्यमाधुर्पवशादिति तु भक्ताः ।
मत्त्रानामशतिरित्याद्युक्तेर्भक्तानां सौम्योपिविरोधिनां दारुणः । द्रविणं प्रददाति भक्तेभ्यो द्रविणप्रदः । द्रविणं कांचने वित्ते द्रविणं च पराक्रम इति विश्वः । दिवस्ष्ट
शति दिवस्ष्टकं वामानावतारे तथा दर्शनात् । सर्वदग्ध्या सरूपत्वात् सर्वदग्ध्या सः । रुध्रद्वैपापनं व्यासं विद्विनापणं प्रभुं कोट्यन्यः पुंडरीकाक्षान् महाभारत
रुद्रवेदिसुक्तेः । वाचस्पतिरयोनिज इत्येकं नामेति भाष्ये । वाचोविद्यापापतिः जनन्यां न ज्ञायत इति च ७४ ॥

वेदव्रतसमाख्यातानित्रीणिसामानिप्रतिपादकान्यस्यत्रिसामा। सामगापतिब्रह्मविदूपेणसामगः एतत्सामगापन्तास्तस्यादिक्रतेः विरानां सामवेदोस्मोतिवचना
 तसाम। परमानंदरूपत्वानिर्वाणं अच्युतानंतगोविदेत्याद्युक्तेर्भेषजं संसारतारकविद्योपदेशितादिषुकृतिषक्तमेवभिषजंशृणोमीत्युक्तेः। संन्यासमोक्षार्थकरो
 तिसन्यासकृतः। शममाचक्षेसमासिभ्यः यतीनां प्रशमोक्षमेतिपमोवनवासिनां। दानमेवगृहस्थानां शुश्रूषाब्रह्मचारिणामितिस्मृतिकर्तृरूपेणशमः सुखेष्टस
 क्तत्वात्शान्तः। प्रत्येनितरांतिष्ठंतिभूतान्यत्रतिष्ठा। शान्तिरविद्यातिवृत्तिः तस्याब्रह्मरूपत्वमेवस्थापनात्। परंपुनरावृत्तिरहितेअपनेस्यानंपरापणंपुष्टिगपा
 देवहुब्रीहिः ७५ शुभान्यंगान्यस्यशुभांगः शान्तिरागदेषनिवृत्तिंददातिशान्तिः। सज्जितिसकलंस्त्रष्टा। कोमोदतेकुमुदः कोष्टयिष्यावलतिचलतेकुवलंज

त्रिसामासामगः सामनिर्वाणं भेषजं भिषकः। संन्यासकृच्छ्रमः शान्तो निष्ठाशान्तिः परायणं ७५॥ शुभांगः शान्तिः स्वष्टाकुमुदः कुव
 लेशपः। गोहितो गोपतिर्गोमादृषभाक्षोदृषप्रियः॥ ७६॥ अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेपाक्षे मरुच्छिवः श्रीवत्सवत्ताः श्रीवासः श्रीपतेः श्रीमतां
 लंतत्रशेतेकुवलेशपः। शपवासवासिधिलुक्। गोभ्योहितो गोहितः। गोभूम्यादेः पतिः गोपतिः। गोपापतिभक्तान्गोमापुनः दृषभोक्षर्मः स एवाक्षि अ
 स्यदृषभक्षेः। धर्माधर्मानुसारेणैवविषमस्त्रष्टत्वात्। दृषभोक्षर्मः प्रियोस्पदृषप्रियः ७६॥ ननिवर्ततेकर्मणो लोकसंग्रहार्थी अनिवर्तीवर्तएवचकर्मणीत्युक्तेः
 निवृत्तोविषयेभ्यः आत्माचित्तमस्यनिवृत्तात्मा। संक्षिपतिवेदार्थगीतायां संक्षेपासर्ववेदमपीगीतेत्युक्तेः। क्षेमकरोतिक्षेमकृत्। स्मृतिमात्रेणपावनत्वान्पुनः शि
 वः पश्यंति॥ श्रीवत्सस्तदारव्यं चिह्नं वदस्यस्य श्रीवत्सवत्ताः श्रीवत्सस्मिन् श्रीवासश्चिपः पतिः श्रीपतिः श्रीमतां विरंचा रा नामपिवरः श्रीमतां वरः ७७॥

ऋचः सामानियं जूषिताहि श्रीरसतासतामिति श्रुतोऽश्रियं ददाति श्रीः । तस्या एवेशः श्रीशः श्रियः शोभायानिवासः श्रीनिवासः पुनः श्रियो निधीयते स्मिन् श्रीनि
धिः । श्रियः कर्मानुरूपेण विभावयति ददाति श्रीविभावनः । श्रियो लक्ष्म्याः धरः । स्मरतामपि श्रियः करः श्रीकरः । अतिशयेन प्रशस्येति रुपाधिपरमप्रेमगोचरत्वात् सुखं
तद्वपरमात्मैवेति सिद्धतात् श्रेयः । उपकरणवेषारचनाविधासु च श्रीरिति प्रायिता श्रीरस्यास्ति पुनः श्रीमान् । लोकत्रयस्याश्रयो लोकत्रयाश्रयः । ७८ ॥ शोभना
निश्रुताणि इन्द्रियाण्यस्य स्वतः एवं स्वंगः शतमपरिमिता अनन्दा अस्पृशतानन्दः । नन्दयति नन्दिः सर्वधा तु भ्यः । ज्योतिर्गणनामीश्वरः ज्योतिर्गणेश्वरः विजित आत्मा
नेन विजितात्मानं केनात्मा विधेयः कार्य आत्मा विग्रहोऽस्य अविधेयात्मा । विधेयो विनयग्राहीत्यमरः । विधेय आत्मा चित्तदेहो वास्य विधेयात्मा वा ॥

श्रीः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः । श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमान् लोकत्रयाश्रयः ७८

स्वतः स्वंगः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः । विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्न सशयः ७९

उद्दीर्णः सर्वतोऽश्रुत्तुरतीशः शाश्वतस्थिरः । भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ८०

सत्कीर्तिरस्य सत्कीर्तिः । छिन्नाः संशया अस्पृष्टाः सशयः ७९ उद्दीर्णः सर्वतोऽधिकः । सर्वतोऽश्रुत्तुरस्य सर्वतोऽश्रुत्तुः । नास्ति ईशोऽस्य अतीशः न तस्य शोकश्च ने
ति श्रुतेः । शाश्वतस्थिर इत्येकं नामेति भाष्ये । सकलकालदेश व्यापितित्यर्थः शाश्वतस्थिरायेति चतुर्थ्यन्तं शाश्वताय स्थिरायेति वा । सवि स
र्गपादे स्वर्परेश्वर इति वैकल्पिकविसर्गलोपविधानात् भुवि शोभते सीतान्वेषणो सागरतोरे भूशयः । क्वचित्सह्यवतल्येषु निमुद्रश्च मकर्षितः । नृक्षमूलाश्रयः
शोभते गोपोत्संगोपवर्हण इति दशमोक्तेः श्रीरुक्तावतार एवेदं नामेति तु भक्ताः । भूषयति सर्वभूषणः नद्यादिः । भूतिः सत्ताविगतः शोकोऽस्मात् विशोकः शो

कनाशनः स्पृष्टः ८० ॥

अर्चयितुं सत्यसूर्योदौ विद्यमानानि अर्चिष्मान्। यदादिस्य गतं ते जज्ञादिभगवद्वचनात्। अर्चितः पूजितः सर्वैः कुंभवदस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति भाष्ये। कुंभान्य
 स्य संति कुंभोः श्रृंग आदिः क्वचिद्विल्वैः क्वचि कुंभैः क्वचामलकमुष्टिभिरित्युक्त्वा क्रीडाभिश्चैरनुवर्तन इति दशमोक्तेरिति भक्ताः। विशुद्धात्माः स्य विशुद्धात्मा। विशो
 षेण शोधयति पापं विशोधनः। अनिरुद्धः क्वचित् पुनरनिरुद्धः। नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धाः स्य अप्रतिरथः। पुनः प्रतिमानेन त्रीन् लोकानतिरिच्यते। तं क
 र्म पुं इरीकाहं को नु पुध्येत बुद्धिमानित्यु योगपर्वणि। प्ररुष्टं पुनर्धनमस्य प्रधुम्नः अमितः विक्रमोऽस्यामितविक्रमः ८१ कालनेमिनामानमसुरं निहतवा

अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः। अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रधुम्नोऽमितविक्रमः ८१
 कालनेमिनिहावीरः शौरिः शूरजनेश्वरः त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहाहरिः ८२

न कालनेमिनिहा। कालनेमिरिह कंसस्तद्वतारत्वादिति तु भक्ताः। विंगरुडं ईरपतिपुनर्वीरः शौर्ययुक्त्वा तश्चरस्य वसुदेवस्यापत्यं शौरिः पुनः शूरराणां म
 विजना नामाष्टिशूरजनेश्वरः। अवपवो लोकस्त्रिलोकस्स्यात्मा अधिष्ठानं त्रिलोकात्मा। एव त्रिलोकस्येशस्त्रिलोकेशः। प्रशस्ताः केशाः सूर्यादिसं
 क्रान्ता अंशवोऽस्य केशवः केशाद्वेन्यतरस्यामिति वः। अंशवो ये प्रकाशं ते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्माता दुर्द्धिजसत्तमा इति महाभारते को व्रत्तेति
 समारया न ईशो ह सर्वदेहितां। आवां तं गंशं संभूतौ तस्मात्केशनाम वा निति हरिवंशे। केशौ वा तो गच्छतोऽस्मात् सर्वधा तुभ्यो वा दुत्तका इपादानो केशिनं
 हतवान् केशिहाहरिर्नैरपि स्मृतः पापानि हरिः। ८२

काम्यतदतिकामः सचासौ देवश्च कामदेवः कामात्रभक्तानां पालयतिकामया लः। एवमपि कामोभिलाषोऽस्य कामी तदहं भक्त्युपहतमिषा धुक्तेः कस्य ब्रह्मणे
 व्यतोऽस्मात्कान्तः। कृतआगमो वेदो येन कृतागमः अनिर्देश्ये जात्यादि रहितत्वात् इदं तद्विषयककथनं वपुः शुद्धस्वरूपमस्य अनिर्देश्यवपुः पतो वाच इत्यादि
 श्रुतेः वेदेषु कांस्याद्यावाप्यथोपुनर्विष्णुः आप्यमेरोदसी पार्थक्रांतिरभ्यधिकास्थिता। क्रमणा द्वाप्यहं पार्थविष्णुरिसमिंसंहित इति महाभारते पुनर्वा
 रः श्रेष्ठः सुभयोवावीरश्च सुभटे श्रेष्ठ इति विश्वः गंधर्वा सरसो यज्ञाः किन्नरो रगचारणाः। नांतं गुणानां गच्छंति ते नानंतो पमुच्यत इति विष्णुपुराणे। धने जय
 ति धनं जयोजुनः स एवापमिति तथा। पादवानां धनं जय इत्युक्तेः ८३ ब्रह्मणे तपः प्रभृतये हितो ब्रह्मण्यः। ब्रह्मणो वेदं करोति ब्रह्मकृत्। ब्रह्मास्त

कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः। अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरानंतो धनं जयः ८३
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविवर्धनः। ब्रह्मविद्ब्रह्मणो ब्रह्मज्ञो ब्रह्मण प्रियः ८४

ब्रह्म

ष्टिसमये। स्रष्ट्यादपेह विधिरं चिहरेति संज्ञाधत्त इत्युक्तेः। एवमपि ब्रह्मप्रत्यक्षमितमेदं पक्षज्ञा मात्रमनोवरं वचसा मात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्म संज्ञित
 मिति पुराणे। ब्रह्म तपो विवर्धयति ब्रह्मविवर्धनः। सोऽतप्यतेत्युक्तेः। ब्रह्मवेदं तत्त्वं वावेति ब्रह्मवित्। ब्रह्मणो वेदस्य प्रवर्तको ब्रह्मणः शोषेण। स्वाध्यायप्रवच
 ने एवेति नाकोमौ कृत्य इत्यादि स्तुतिवचनेन वेदप्रवृत्तकत्वाद्गमात्। ब्रह्मतत्त्वमस्यास्ति ब्रह्मज्ञो जीवरूपेण तदात्मानमेवावेद
 हं ब्रह्मास्मीति श्रुतेः ब्रह्मणः प्रिया अस्य ब्रह्मण प्रियः। अंतं शपंतं परुषं वदंतं यो ब्रह्मणं न प्रणम्यथा हं। स पापकृद्ब्रह्मदग्निदग्धो बध्यश्च दं
 यश्च न चास्मदीय इत्युक्तेः ८४

ब्री

महोतः क्रमाः पादविज्ञेया अस्य महाक्रमः । महोतिकर्माण्यस्य महाकर्मा । महोत्तेजोः स्य महातेजाः पेनसूर्यस्तपतीति श्रुतेः महोश्वावुणश्च महोरगः सर्वाणामस्मि
 वासुकिरिति गीता सुयथाश्च मेधः क्रतुरासिक्तोऽश्च मधोऽपि स एवेति महाक्रमः । क्रतुर्धर्मश्च पद्मपद्मसुक्तेः महान् यज्वापागं कृतवान् लोकसंग्रहार्थं महा
 यज्वा । महान् यज्ञो जपयज्ञः महायज्ञः यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीति भगवदुक्तेः । महत् हविः महाहविः ब्रह्मार्पणमियाधुक्तेः ८५ । स्तव्यः स्तुतियोग्यः । स्तवः प्रियोऽस्य स्तव
 प्रियः । स्तूपतेऽनेन स्तोत्रं गुणप्रतिपादकशब्दरूप इत्यर्थः स्तुतिगुणकृतिं क्रियास्तोता स्तुतिवर्तव्यं स्त्रीत्वं पुमानसि त्वंकुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो देवेन वंचसि त्वं जातो
 भवस्ति विश्वतो मुख इति श्रुतेः रणः प्रियोऽस्य कौरवपादवानां तनुसंधिरणप्रियः दुर्योधनं सौवर्णे च कर्णं दुःशासनं तथा । अघातयित्वा यांचास्मि न शान्तिर्विघ्ने ममे
 ति श्रीकृष्णोक्तेः । अनेन कल्याणगुणत्वात् पूर्णः भक्तानां कामपूरणशीलत्वात् पूरयिता । पुण्यः चारुपुण्यं तु चारुपुण्यं मरः पुण्यकीर्तिरस्य पुण्यकीर्तिः श्रान्त
 महोक्रमो महो कर्म महो तेजा महो रगः । महो क्रतुर्महो यज्वा महो यज्ञो महो हविः ८५ स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोतारं
 प्रियः । पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ८६ मनोजवस्तोर्थकरो वसुं रेतावसुप्रदः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राधीद्यावा आ मपातेन तस्य अनामयः ८६ । मनसोजव इव जवोऽस्य मनोजवः अनेन देकं मनसोजवीय इति श्रुतेः । तीर्थं स्वस्पर्शेन कलेति तीर्थकरः सुहृन्
 मंजातिमनस्य देवतंदोर्भावे हृद्यां परिरक्ष्यते तथमा । आत्मा हि तीर्थी क्रियते तदेव मेवं च कर्मात्मक उद्धृसित्यत इति दशमे । वसुसुवर्णं रेतो स्य वसुं रेताः
 अप एव ससर्जिता सुवीर्यमगास्तजता तदंमभवद्देमं सहस्रांश्च समप्रभमिति व्यासः वसुनि प्रकर्षेण घटिवसुप्रदः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्याहमनुगृह्णामिहरिष्ये तद्वनं शनैरिति दशमे। वसुनिधनानि प्रकर्षेण ददाति पुनर्वसुप्रदः वसुदेवः। माययाः तनः स्वरूपेणादयति पुनर्वसुः वसुस्य
 वि शेषेण सर्वत्र वसुतादृशोऽस्य पुनर्वसुमनाः वसुप्रापणं ब्रह्म हविरित्युक्ते हविः ८७। सतां अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद संतमेनेततो विदुरित्युक्तानां गतिः प्राप्यः सद्गतिः स
 तां कृतिरस्य सत्कृतिः। सप्तमं शतं विदुः। सत्ता सर्वत्र प्रतीयमानाः धिष्ठानपाः। सतां भूतिरस्या त सद्गतिः। सतां भक्ताः परायणमभीष्टमस्य सत्यरायणः। पराय
 णा नभीष्टे स्यात्तयराश्रययो रपीति विश्वः। शरसेनाः स्य हनुमत्पुत्रा शरसेनः। यदुषु श्रेष्ठो यदु श्रेष्ठः सतां निवासः सन्निवासः शोभनाः यामुनाय सुनाती
 रोद्भवा गोपालाः परिवेष्टारोः स्य सुयामुन इति भाष्यकृतः। यमुनाया अदूरभवो देशो हृदावनदिरूपः स शोभनोः तेन। पामुने जलेशो भनमनेन वेति तु भक्ताः ८८

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसु मना हविः ८७ सद्गतिः संकृतिः सत्ता सद्गतिः सत्यरायणः॥
 शरसेनो यदु श्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ८८ भूता वासो वासुदेवः सर्वासु निलयोऽनलः॥

नूतान्यावसंत्यत्र भूता वासः। वसुदेवे विशुद्धसत्त्वे दयिते वासुदेवः पुनः शेषेण। सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपाकृतः। सत्त्वे च तस्मिन् भगवान्वा
 सुदेवो स्वधोक्तो मे स न सा विधीयत इति चतुर्थे। शिवोक्तेः सर्वे सवः प्राणो पायिका जीवास्तेषां निलयः सर्वासु निलयः सतां सोम्यतदा संपन्नो भवतीति श्रु
 तः। अलपरीतिः शक्तिसंपदां नास्य विद्यते इत्यतल इति भाष्ये। एवं तु अनलमिति भवेन्नलनल इतीति चेत् सत्यं भाष्यकारोक्तेरेव मन्निप्रायत्वात्। अलम
 घण्टाविति धातोः पुंसि संज्ञायां घ इति च अतः स न विद्यते स्येति। अलमित्यव्ययग्रहणं तु विग्रहणं तु विग्रहे प्रतिद्वतरत्वादिति॥

भक्तास्तु नल इति स्त्रित्वा नलति पारिजातादिपुष्पैः स्वभावेन च सौगंध्यं विभर्ति नलः न बंधन इति धातु पाठात्। स पारिजातपुष्पस्य संसर्गादनुवासितः। वभारभ
वान् गंधं दिशं मानुषदुर्लभमिति हरि रंशोक्तेः। अत्रानुवासित इत्युक्त्वा पूर्वमेव वासितो पात्यर्थात् स्वाभाविकमपि सौगंध्यमुक्तमिति। विरोधिनां दर्पे हंति दर्पहा।
भक्तानां दर्पे ददाति दर्पदः। निजानंदानुभवित्वा तदृप्तः दुःखेन हृदये धार्यते शुद्धरूपदुर्धरः क्लेशो धिकतरस्तेषामयक्तासक्तचेतसामिसुक्तेः। अथेति ग्रंथ
यमध्ये मंगलं। अपराजितः स्पष्टः। ८६ विश्वं मूर्तिरस्य विश्वमूर्तिः। महती सच्चिदानंदलक्षणाः। विमूर्तिरस्य महामूर्तिः। दीप्ताज्ञानमयी मूर्तिरस्य दीपमूर्तिः।
एवमपि नमूर्तिमान् अमूर्तिमान्। न रूपमस्य हतयोपलभ्यत इति श्रुतेः। अनेकाः भक्तानुग्रहार्थं मूर्तेयोः। स्य अनेकमूर्तिः। एव सपीत्यमपमिति ज्ञातुमशक्यत्वाद्

दर्पहादर्पे दोहसो दुर्धरो याप रोजितः। ८६ विश्वं मूर्तिर्महामूर्तिर्दीपमूर्तिरमूर्तिमान्। अनेकमूर्तिरयं कः शतमूर्तिः शताननः। ८७ एको नैकः सवः कः किं॥

यक्तः। शतमसंख्याता मूर्तयोः स्य शतमूर्तिः। अत एव शताननः। ८८ परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदहितत्वादेकः। एवमपि मायया बहु रूपत्वान्नैकः।
अत्र एकाया नैकायेति चतुर्थ्यंतं। स्य तैसोमोः त्रेतिसवः। क्रतुर्धर्मश्च यन्मप्युक्तेः। कशदः सुखवाचकस्तेन स्तूपते क इति कं ब्रूतेति श्रुतेरिति भाष्यकृतः।
एवं तु कमित्यापद्येतेति चेत्। अर्श आदि त्वं स्वाकृत्य कथंचित्समाधेयं कः स्याद्ब्रह्मानिला के धितिविश्वोक्तेः ब्रह्मैदिरूप इति तु क्रतुः पंथाः विचार्यत्वात्किं।
अत्र ब्रह्मेति विशेष्यं काय किमेति चतुर्थ्यंतं बोध्यं॥ ॥

यच्छेनतच्छेनवविशिष्यानिदेशपवाचिनाब्रह्माभिधीयतेयदे ~~तदे~~ इति चतुर्थ्यंतं यत्तदोदात्तत्वात्। षट्दभसोऽदिरित्यधिकारेत्यजितनियजिभ्योऽिदितिसू-
त्रात्। भक्तास्त। एतिगच्छतितत्रतत्रभक्तहितसाधनायेति। तनोतिविधालीलाइतितत्साहुः। तन्यतेयतेततेइति ~~तदे~~ चतुर्थ्यंतं बोध्यं। पद-
मनुत्तममित्येकं नामेति भाष्ये लोकानां बंधुहिताहितोपदेशको लोकबंधुः लोकैर्नाथ्यते पाच्यते लोकनाथः। मायाः लक्ष्म्याः धवो माधवः तुलसीदल-
मात्रेण जलस्य चुलुकेन वा। विक्रीणीते स्वमात्माने भक्तेभ्यो भक्तवत्सल इत्युक्ते भक्तवत्सलः ६१ सुवर्णवर्णस्य सुवर्णवर्णः इदृशेषु पूर्वपदस्य स-
दृशलक्षकत्वात् सुवर्णसदृशलाभः। एवमपि हेमश्रंगेऽस्य हेमश्रंगश्चक्रपाण्यादिवदिति भक्ताः। तत्र चक्रपाण्यादो प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्त

यत्तस्य मनुत्तमं लोकं बंधुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ६१। सुवर्णवर्णो हेमश्रंगो वैराग-
श्चंद्रनागदी। वीरहाविषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ६२ ॥ ॥ २ ॥

मैवक्तव्यावित्यनुशासनसद्भावाद्दृष्टान्तो विषमः तस्मात्तदेवमसदृशं हेमैव वांगमस्यैवार्थो बोध्यः य एषोंतरादिसेहिरामपः पुरुष इति श्रुतेर्वराण्यं
गान्यस्य वैरागः चंद्रनागदी चंद्रमिव वाक्का एकमेवं तदस्यास्तीति तु नोचितं न कर्मधारयान्मत्वर्थो पदस्युक्तेः। असुरवी-
रान् हंति धर्मत्राणापवीरहा। विगतः समोऽस्मात् विषमः सुविनिदुर्भ्य इति पत्वं नत्वस्मोऽस्य भ्यधिकः कुतो न्य इति भगवद्गीता। सर्वधर्मशून्यत्वात्
शून्यः। घृताः विगलिताः आशिषोऽस्मात् घृताशीः। आसकामत्वात्। नचलति स्वरूपात् अचलः। चलति तत्तस्याणिरूपेण चलः ६२

नमानादेहादौ तादात्म्याभिमानवान्प्रमानीमानेभक्तानामपि देहाद्यभिमानं घृतिमान्दामान्यते पूज्यते सर्वैः मान्यः। लोकानां त्रयाणां स्वामी लोकस्वामी। त्रि
 षुलोकेषु धृष्टोति प्रगल्भते त्रिलोकधृक्। त्रिलोकान् चारयतीति भाष्ये तु प्रागल्भ्यस्यैवधारणरूपतया कथं चिन्नेयं। त्रिलोकधृष्टेति चतुर्थ्यंतपि नाकधृष्टे
 तिवत्तननुत्रिलोकधृष्टेति तकारोत्पद्यस्य कुत्राप्यदर्शनात्। भक्तैरपि त्रीन् श्रीमद्भारकामथुराव्रजारव्यान् लोकान् अप्राकृतानि भुवनानि धारयतीत्युक्
 त्वा त्रिलोकधृष्टेति नाम एव धृत्वात्। किंच त्रीन् लोकानि त्रिपि आर्चिकार्याभिप्रायेण न त्वेवं विग्रहः दिक् संख्ये संज्ञायामित्यादिना त्रिष्वप्यस्य समासस्य
 नियतत्वात्। न च समाहारः शंकाः त्रिकुब्जमेति वत्। यदि त्रिलोकागणना परास्यादिसादिबुद्धिर्लोकतीत्यापत्तेः। तस्मात्त्रयवयवो लोकः। त्रिलोकस्त्रिलोके धृ
 प्रमानीमानदोमान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक्। सुमेधा^{५३} मेधजो^{५४} धन्यः सत्यमेधा^{५५} धरो^{५६} धरः ८३

क इति विग्रहः। त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषाद्यादिप्रयोगानुरोधेनेदृशानां शाकपार्थिवादित्यस्यावश्यकत्वात्। इत्यमेव च त्रिकालं पूजयेद्देवीमित्यादिष्वपि
 निर्वाह इत्यलं। शोभनामेधाः स्य सुमेधाः सौतः ननु दुःसुभ्य इत्यनुत्तौ नित्यमसि च प्रजामेधयोरित्यन्वयेन ~~सुमेधसे इति चतुर्थ्यंतं~~ सुमेधसे इति चतुर्थ्यंतं। मेधेशक्र
 मखं निराकृत्य प्रवर्त्तिते गिरिपतेः न कूरभोक्तृत्वेन प्रादुर्भूतो मेधतः। धन्यः सुकृती पुण्यवान् धन्य इति कोशः। धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो मानसुखः सुत
 इति सामुद्रिकं। ससामेधाः स्य सत्यमेधाः इति भाष्ये। अत्रासि च चिंसः। मूलं तु देवतां विशेष्यामादाय सत्यमेधेत्यावेन स्य बहुव्रीहिकर्मधारयान्यतररूप
 श्रयणेन सुयोजं। सत्यमेधसे इति चतुर्थ्यंतं भाष्यरुन्मते। युक्तं तु सत्यमेधायै इति शेषरूपेण धरायाः धरः धराधरः। ८३

नेत्रसादित्यरूपेण वर्धिते ज्ञो वषः आदित्या ज्ञायते रश्मिरित्युक्तेः भक्तास्तु ते ज्ञ इति पृथक् कृत्वा सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वाद्दृष्ट्या दुःतत्र मनो हरे स्यु रत्तरपदेया
 प्रपुंगवर्षभकुंजराः सिंहशाईलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थजोचरा इत्युत्तरपदभूतानामेवैषां श्रेष्ठपर्यायलोक्तेः। आघ्रशाईलपुंगवः ऋषभे सुभयोपादानेन
 पर्यायांत राग्रहणात् आघ्रशब्दात् सुखचंद्रपादपद्मादीति स्त्रीरस्वाम्यारिष्यानेन ततोपि वषशब्दस्य श्रेष्ठवाचकत्वात्ताभाच्च तत्र अन्योऽपि विशेषः
 मत्कुनायांत दीकायां ज्ञेयः धुतेर्धरो धुतिधरः। सर्वशस्त्रभृतां वरः स्मरः। भक्तैरुपहृतां सपर्यायः प्रकर्षेण गृह्णाति प्रग्रहः। पाभक्तैः संप्रयुक्ता अएकोतगत
 बुद्धिभिः। ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयमिति युक्तेः। निगृह्णाति दंष्ट्रात् निग्रहः। यग्र इति छेदः विगतमग्रं नाशोऽस्येत्यर्थः। भक्तानुग्रहे यग्र इ
 ति वा। भक्तास्तु अयग्रोऽनाकुल इत्याहुः। चत्वारिंशेति मंत्रवर्णीत नैकशृंगः। निगदेन मंत्रेणाग्रेऽजायत गदाग्रजः। निशब्दलोप आर्षः। उक्तं हि
 ते ज्ञो वषो धुतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः। प्रग्रहो निग्रहो यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः ८४

हृदे वनापां। वर्णस्य वर्णयोर्लोपो बहूनां व्यंजनस्य वा। अत्राणीति कपिर्नाभादनीयामीत्यद्या सुचेति। अत्राण्यस्मेपरि संभरंति। अमत्राणीत्यपेक्षिते।
 प्रियानष्टानि मे कपिं। वषाकपिरित्यपेक्षिते। अयेनाभावदतिवल्गुवोग्रहे दने विशदं मध्रवाचः नाभानेदिष्ट इति। दानमनस इति वापेक्षिते। तत्त्वापानि
 अद्या सुहन्येते गावः। याचामीति मद्यास्विनि वापेक्षिते। इदं च सर्वे श्रीमदाचार्यरुतयारय्या नवलादुनीयते। उक्तं च या सोदिनः शंकरवोधितश्चैवः शं
 करो सो सविता स ईश इति। यद्वा गदो नाम श्रीरुक्मिण्या वरजः तस्याग्रज इति ८४

चतस्रो मूर्तयो विराट् हिरण्यगर्भश्चतुरार्याभ्यश्चतुर्मूर्तिः। चत्वारो वाहवोऽस्य चतुर्वीहः चतुर्भुजं शंखागराद्युदाबुधमिति दशमे चतुर्वीहुरिति नाम वासुदेवे रूढमिति
 वेदतां भाष्यरूतां माशयंतु न विप्रः। चत्वारो गृहाः शरीरपुरुषश्चंद्रः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इत्येतेरेयकोपनिषदुक्ता अस्य चतुर्व्यूहः। चतुर्णीं वेदानां तास्य र्च
 विषयात्वाच्चतुर्गतिः। चतुरः आत्मा मनोऽस्य चतुरात्मा। चत्वारो मनोबुध्यहंकारचित्ताख्याः आत्मानोतः करणान्यस्य वा। तन्मनोऽस्य जनेति श्रुतेः। चतुर्णीमप्याश्र
 माणां भावः प्रेमाः स्मिन् चतुर्भावः। चतुरो वेदानवेति चतुर्वेदवित् चतुर्वेदस्त्रिलोकवत्। एकः पादोऽस्य जगत् एकपात् ॥ ८५ ॥ समावर्त्तयति संसारचक्रं समा

चतुर्मूर्तिश्चतुर्वीहश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः। चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ८५
 समावर्त्तयति चतुर्भावाद्दुर्जयोदुरतिक्रमः। दुर्लभो दुर्गमो दुर्गोदुरावा सोदुरारिहा ८६

वर्त्तः। सर्वत्र वर्त्तमानत्वादनिरुक्त आत्मास्य अनिरुक्तात्मेति भाष्येति चतुर्विषयेभ्य आत्मास्य निरुक्तात्मा वा। दुःखेन जेयो दुर्जयः। दुःखेन तत्क्रमणीयः दुरति
 क्रमः भीषास्मादिति श्रुतेः। दुर्लभया भक्त्यैवलभ्यत्वात् दुर्लभः। जन्मांतरसहस्रेषु तपो ज्ञानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णो भक्तिः प्रजायते इति
 व्यासः। भक्त्या लभ्यस्तेन न्ययति भगवोश्च। दुःखेन गम्यते दुर्गमः। अत्र राय प्रतिहतैस्तु अतिदुःखेन गम्यते दुर्गः। अगतोऽपि दुःखेन हृदये आवा स्यते दुरा
 वासः। दुर्लभं यथा तथा प्रतिनल्लीलाः दुरारिणः क्रुधा तोषिनिः तान् हन्ति दुरारिहा ८६

शुभायंगान्यस्य शुभांगः पुनः अंगान्यंगदेवता स्तुतदुपासनेषु। लोके सारंगो भ्रमर इव लोकसारंगः। शोभनस्तनुस्तन्यमानः प्रपंचोऽस्य सुतनुः तमेव तनुं
वर्धयति तनुं वर्धनः। इन्द्रकर्मस्य इन्द्रकर्म। पूर्वपदस्य इन्द्रकर्म सदृशे लक्षणयोचितार्थलाभां सुधर्माः क्रम्यते तेन पारिजातो मरोधिपः। आनीपभुज्यते सो
सौनकित्वाध्यासनाहं इति दशमे साकूतश्रीवलदेवोक्तेः महोत्पिभूतानि कर्माणि कार्याण्यस्य महाकर्म कृतमेव कर्मस्य कृतकर्म। कृतमेवाऽस्य ज्ञानं ती
तिविदुरोक्तेः। कृतः पर्याप्तश्चतुर्विधपुरुषार्थप्रापणे आगमोऽस्य कृतागमः। युगपर्याप्तयोः कृतमिति कोशः ६७ उद्भवः स्माज्जगत्। पुनः उद्भवः। विश्व
निशायिसौंदर्यत्वात् सुंदरः। सुष्ठु उदति सुंदः आर्द्रवाचकेन निनकरुणा करोलक्ष्यत इति भाष्यकृतः पररूपेण वषोदरादित्वादिति चत एव। भक्तास्तु ॥

शुभांगो लोकसारंगः सुतनुस्तनुवर्धनः। इन्द्रकर्म महाकर्म कृतकर्म कृतागमः ६७
उद्भवः सुंदरः सुंदोरत्नेनाभः सुलोचनः। अर्को वा जैसनः शृंगी जयंतः सर्वविज्जयी ६८

सुदिशोभायामित्यस्य कल्पद्रुमपठितस्याचिरूपेतेन शोभावानित्यर्थ इत्याहुः। रत्नवन्नाभिरस्परत्ननाभः शोभनलोचनं वेदरूपमस्य सुलोचनः। अर्च्य
तेः कर्कवाजमन्त्रं स नोतिददाति वाजसन्ति भाष्ये। भक्तास्तु वाजं घनेऽप्यज्ञाने इति विश्वकोशात् वाजं ददाति गोपेभ्यो वा नरेभ्यो वेत्यर्थमाहुः। चतु
र्विधेनाशपित्वा स्वयं स बुभुजे प्रभुरिति दशमे। मर्कटकामंद इति च। शृंगमस्यासिमत्स्पावतारं शृंगी। जयति जयंतः। सर्वविंदति लभते सर्ववित्तजयशी
लो जयी जिदत्तीति। सर्वविज्ञासौ जयी च सर्वविज्जयीत्येकं नामेति भाष्ये। सर्वविज्जयिने इति चतुर्थ्यंतं ६८

सुवर्णः शोभनवर्णविंदवोऽवयवा अस्पसुवर्णविंदुः विंदुर्लवेष्यवयवे इति मेदिनी। सुवर्णः सुवर्णसदृश इति भाष्यं तु शोभनवर्णत्वेनैव सुवर्णसदृशत्वाभावात्
 व्याख्येयं न तु पूर्वपदस्य सदृशलक्षणं पालिङ्गपगमः। लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वादि विहितमेव सुधियां। सुवर्णकनकं स्वर्णमिति सुवर्णशब्दस्य न पुंसकत्वं वा
 आप्रणखात्सर्वेषु सुवर्ण इति श्रुतिः। अष्टमं शतं। शोभकैरपि न शोभ्यते अक्षोभ्यः। सर्ववागीश्वरेश्वरः स्यष्टः। महान् तीर्थरूपो हृदकालियस्यानेन महाह
 रः कालियहृदं प्रकृत्य उषोष्य मां स्मरन् चैत्सर्वपापैः प्रमुच्यते इति दशमोक्तेः। गर्जशाब्देनेरुक्तेः। इत्यपर्याय उक्तः तेन महारथ इत्युक्तं न वतीति भाष्ये। ए
 कादशसहस्राणि यो धयेद्यस्तु न्विनो। अस्त्रशस्त्रप्रवीणः समहारथ इति स्मृत इति भारते। महान् गोवर्धनादि संबधी गर्जेत्येति तु भक्ताः। तथा निवि विविशु

सुवर्णविंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः। महाहृदो महागर्जो महाभूतो महानिधिः ६६
 कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पवनोऽनिलः। अमृताशो मृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतो मुखः १००

गर्जमिति दशमे। महान् भूतः सत्यः परमार्थसत्यः महाभूतः तेषामेष सत्यमिति श्रुतेः। महान् निधिरिवोपादेयोऽयं महानिधिः ॥ ६६ ॥ कौमोदते कुमुदः। मुखं
 तर्भाविन एपर्थमाश्रित्य कुंमोदयतीत्यर्थ इति भाष्ये। कुंदवत्स्वच्छानि कर्मफलानि रातिरदाति कुंदरः। कुंदान्यस्य संति कुंदः। कुंदरामकृतकोतुकवेष इत्यु
 क्तेः। पर्जन्य इव तापनाशनः पर्जन्यः। वायुरिव वेगवान् पुनः पवनः। इलति इलः प्रेरकः सनात्स्य अतिलः पुनः। अमृतं देवभोग्यमाशयति देवान् अमृ
 ताशः। अमृतं मरणरहितं वपुरस्यामृतवपुः। सर्वज्ञा अस्य पुनः सर्वज्ञः। सर्वतो मुखान्यस्य सर्वतो मुखः १००

नामगानन्यादिमात्रादपि सुखे न लभ्यते सुलभः। गीत्वा तु मम नामानि नृस्यंति मम संति धौ। तेषामहं परिकीर्तो ना न्यकीर्तो धनं जपे सादि पुराणे। पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेषु क्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु। मत्तैकैकलभ्येषु रुषे पुराणे मुक्तो कथं न क्रियते प्रयत्न इति महाभारते। शोभने व्रतपतिभुंक्ते सुव्रतः। स्वसिद्धौ अन्यानपेक्षत्वात् सिद्धः। शत्रून् कामादीन् जयति शत्रुजित्। शत्रून् स्तापयति शत्रुतापनः। न्यकृत्सु सर्वाणि भूतानि रुणद्धि। प्रादुराणातिन्यग्रोधः उदुंबरमन्त्राद्यंतदात्मना पोषयन्नुदुंबर इत्युच्यते इति भाष्ये। न्यग्रोधोऽदुंबर इत्यत्र संघिरार्थः। नश्वोऽपि स्थाने तस्य श्वस्यः दृष्यो दरादिः। तादृक् प्रपंचरूप इत्यर्थः। ऊ

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः। न्यग्रोधोऽदुंबरोऽश्वस्यश्चाणरो धुनिषूदनः १०१

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तबाहनः। अमूर्तिर्नैद्यो चित्तो भवैरुद्रैर्यनाशनः १०२

धर्मूलमधः शारवमश्वस्यमिति भगद्गीता। चाणरनामानमां ध्रुमां ध्रुदेशोऽद्रवंकं सहतकस्य मल्लं निषूदयति चाणरो धुनिषूदनः १०१ सहस्रालि अर्चाषि अस्म्य सहस्रार्चिः। सप्तकाली काली च मनोजवा च सुलोहिताया च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिंगिनी विश्वरूपी चेशान्नाता जिह्व अस्याग्निरूपस्य सप्तजिह्वः। एवं सप्तैधांसि सप्तिधोऽस्य तद्रूपस्यैव सप्तैधाः सप्तते अग्नेः सप्तिधः सप्तजिह्वा इति श्रुतेः। सप्तबाहूनां न्यस्य स्वरूपस्यास्य सप्तबाहनः। सप्ताश्वरथसंयुक्तादिभुजः स्यात्तद्वारविरित्युक्तेः नास्ति मूर्तिर्धनरूपमस्यामूर्तिः। पुनरनघः अनघोऽपापहृद्योऽटिति धरालिकोशे। इत्यमपमित्यशमचित्तनवादि चित्तः। भयकृत् अनक्तानां। भयनाशनो भक्तानां १०२

एषोणुरात्माचेतसावेदितयइतिश्रुतेरणुःसूक्ष्मः बृहतिवर्धतेबृहत्। अत्रब्रह्मविशेष्यं। कृशः अविद्यादशायांस्थूलोऽपित्वंस्त्रीत्वंकुमारइतिश्रुतेः। गुणान्
कल्पाणान्बुभर्तिगुणभृत्। परमार्थनोतिगुणः। महान्सर्वधर्मोऽस्मिन्विश्लोर्नाममात्रैकजल्यकाः। सुखेनपांगतिपांतिनतोसर्वेपिधार्मिकाइतिनाममात्रे
एजगदुद्धारकत्वान्नकेनाऽपिधृतः अधृतः किंतर्हिस्वधृतः स्वमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः। शोभनेवेदनिश्चसितशालितयाआप्तमस्यस्वास्थ्यः। प्रागेव
शोऽस्यप्राग्वेशः ब्रह्मादिरूपोहिभगवदंशस्तत्तद्वतारेभ्यः प्रागितिप्रसिद्धं। वंशं पांडवानांपरीक्षितेनवर्धयतिवंशवर्धनः १०३ अनंतादिरूपेणसुबोभा

अणुर्वहत्कृशः स्थूलो गुणभृत्त्रिगुणो महान्। अधृतः स्वधृतः स्वास्थः प्राग्वेशो वंशवर्धनः १०३
भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः। आश्रमः श्रमणः क्षामः सुप्रेणवापुवाहनः १०४

रविभर्तिभारभृत्कथितः पुरुषान्नपरं किंचिन्नाकाशापरागतिरिति श्रुत्या तात्पर्यविषयाकृतः। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सोऽस्यास्तियोगी। अन्येतुपो
गिनोतरायेर्विहिन्यते भगवोस्तन्नतथेति योगीशः। सर्वान्कामान्ददाति सर्वकामदः। संसाररण्येभ्रमतां विश्रमस्थानत्वादाश्रमइव आश्रमः। श्रमय
तिस्वेदयतिभक्तविरोधिनः श्रमणः श्रमुतपसिस्वेदेचेतिपाठान्। क्षामाः कथेतिप्रजाः प्रलयकालेक्षामः तत्करोतीति शिज्जनादच्। शोभनानि कुंदोरू
पालिपत्राण्यस्य संसारतरूरूपस्य सुपर्णः। ध्वंक्षिपस्यपर्णानीत्युक्तेः। वापुवाहयतिचालयतिवापुवाहनः १०४

धनुषो धरोः साधारण्येन धनुर्वरः आरामावतारे धनुर्वेत्ति तद्गुण दोषान् जानाति धनुर्वेदः । दमयति दंडः दंडो दमयतामस्मीति वचनात् सन्नादिरूपेण दमयति प्रजा
 दमयिता । दंडस्य फले दमयति शत्रुं दमः सोपि स एवेति दमः अपराभिर्जात्यादिभिरनुत्कृष्टाभिर्गोपाभिर्जितः पुनरपराजितः । सर्वावशत्रून् सहते सर्वहः । अपेचरणो न
 वाहः सर्वान् स्वस्वरूपेषु नियमैति तच्छीलो नियता । न विद्यते नियमो न्यक्तो न स्या नियमः । नास्ति यमो मृत्युरस्यायमः नियमो यमश्च यो गंगेत द्रुम्यत्वा न्निय
 मः यमश्चेति च भाष्ये । १०५ सत्त्वमाद्यगुणस्तत्प्रशस्तमस्वास्ति सत्त्वप्राधान्येन स्थितः सात्विक इति भाष्ये । सत्त्वसाधुः सत्यः सत्यधर्मश्च तत्परः सत्य
 रः सत्यधर्मपरायणः । अभिप्रेयते सर्वपुरुषार्थकां क्षिभिः अभिप्रायः । प्रियाणि अर्हति प्रियार्हः । यद्यदिष्टं तं लोके पञ्चास्पदपितृगृहे तत्तद्गुणवते दे

धनुर्वरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः अपराजितः सर्वसहो नियता नियमो यमः १०५ सत्त्वान्मात्त्विकः सत्यः सत्यधर्म
 परायणः अभिप्रायः प्रियो हर्हिः प्रियं कृत्वातिवर्धनः १०६ विहाय सगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हृतं भुवि भुः ॥ ॥

यंत न रत्नपमिच्छतेति स्मरणात् । स्वागतासनपाद्यादिपूजामप्यर्हति अर्हः प्रियं सुखं करोति भक्तानां प्रियकृत् । प्रीतिविषयेषु भक्तानां स्वस्मिन् प्रीतिदा
 नेन वर्धयति छेदयति प्रीतिवर्धनः १०६ विहाय से आकाशे गतिरस्य विहाय सगतिः अकारांतोऽपि विहाय शब्दोऽनवास्तीति गम्यते । द्योतते ज्योतिः । सु
 रुचिः कांतिरस्य सुरुचिः समस्तदेवतादेशेन हुतं स्यं भुंक्ते हुतभुक् । अर्हति सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रसुरेव चेति भगवद्भाषा । विभुः विभुः शिवे प्रभो नित्य इति विश्वः ॥

रसमादनेरविरादित्यात्मेति भाष्ये। रसानां च तथा दानाद्द्विरित्यभिधीयत इति विष्णुधर्मेतिरेरसंशृंगारादिमादत्ते इति तु भक्ताः सर्वथा रघोदरादित्वमिति
 रौतिरविः अचक्षुः ब्रह्मणो वेदाध्यापक इत्यर्थः। सूर्य परत्वेऽपीयं युत्यन्तिः संगतैव सूर्यो हियात्तवत्त्वस्य बृहदारण्यकोपदेशात् तथा च श्रुतिः ज्ञेयं चारण्यक
 महं यदादित्यादवाप्तवानिति तत्र कृष्टिः इह नु योग आश्रयणीयो पानिना मातिगौणानीत्युक्तेः। विशेषेण रोचते विरोचनः। सरत्याकाशे सूर्यः स
 र्य आत्मा जगत् सत्स्युषश्चेति श्रुतेः। स ते जगत् सविता प्रजानां त्वं प्रसवनात् स पितेति निगद्य स इति विष्णुधर्मेतिरे। रविलोचनमस्य रविलोचनः सूर्य
 ग्रिर्भूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्याविति श्रुतेः। १०७। नास्ति श्रंतः परिच्छेदोऽस्य पुनश्च नतः। न ह्यंतो यदि भूतीनां सो नंत इति गीयत इति वचनं हुतं भुनक्ति अग्निरूपे

रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः १०७ अंतो हुतं भुनोक्ता
 सुरवेदो नैकजोऽग्रजः अनिर्विलः सदाऽमर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः १०८

एतत्तु तं भुक्ता भोक्ता पुनः प्रकृतेः श्रीकृष्णवतारनेव नीता देवी। सुरवाच्य भक्तानां घृति पुनः सुरवदः अनेकेषु देशेषु कालेषु वा अनेकेभ्यो वा भक्तेभ्यो जायते
 नैकजः। नैकज इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। अनेजापते हिरण्यगर्भरूपेणाग्रजः हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति श्रुतेः। अनिर्विलः शिथिलप्रपलः अनि
 विलः अनिर्विलः शिपो मूलमिति विदुरोक्तो। सतः साधून् आभिमुख्येन नम्रय्यते स तमे सदा मर्षी। लोकानां अधिष्ठानं अज्ञातं सत्कारणं लोकाधि
 स्थानं अनेकशक्तित्वाद्भुतः १०८

सनादिति निपातश्चिरकालार्थः कालश्च भगवत एव रूपमनः सनात्। परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज। व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परमि
ति विष्णुपुराणे। सत्वं तिसर्वं भगवतेर्पयंति सनात् सनात् न तति सा तसेन गच्छति सनात् इति भक्ताः। आद्ये सनात् इति चतुर्थ्यं तत्र सनात् इति। षण्णुराने। अत
सा तस्य गमने इति धात्। ब्रह्मादीनामपि कारणत्वात् सनात् न तमः वडवानलस्य कपिलो वर्ण इति तद्रूपी कपिल इति भाष्ये। कर्दमप्रजापते देवहूयो प्रादुर्भूतः
कपिलो वा। कंजलं रश्मिभिः पिबन् कपिरिति भाष्ये। कपिर्वराहो वेति च। कपिर्वराहः श्रेष्ठश्चेति वचनात्। अप्येति जगदस्मिन् अप्ययः। इति नवमं शातं विवृते ॥
स्वस्तिदशतिभक्तेभ्यः स्वस्तिदः स्वस्ति कृतं तति अभक्तानां स्वस्ति कृतं। कर्त्येण रूपत्वात् स्वस्ति स्वस्तीत्येव चतुर्थ्यं तं स्वस्तिरिति सविसर्गपादोऽप्राप्तालिकः

सनात् सनात् न तमः कपिलः कपिरप्ययः। स्वस्तिदः स्वस्ति कृतं स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥ १०८ ॥ अरौद्रः कुंडली चक्रो विक्त्रेभ्योर्जितशासनः ॥

यद्वा० स्वस्तये वायुमुपब्रवामहे इत्यादि वैदिकप्रयोगान्मंगलार्थेऽन्ययमपि स्वस्तिशब्दोऽस्ति प्रयुक्तश्च खंडप्रशस्तोऽस्य समस्तनिगमस्ततो नृहरिरक्तनः स्व
स्तप इति अस्मिन् पक्षे सविसर्गपादोऽपि प्राप्तालिकः स्वस्त्वपेनम इति चतुर्थ्यं तं च बोध्यं स्वस्तिभक्तानां मंगलं भुनक्ति पालयति स्वस्तिभुक् स्वस्ति कल्या
णविषये दक्षिणः शीघ्रकारो स्वस्तिदक्षिणः स्मरते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते पुरुषसमजं नित्यं ब्रजामशरणं हरिमिसादिवचनेभ्यः १०८
द्रुमयानकं कर्म तत्रास्त्यस्य अरौद्रः कुंडलीस्यष्टः चक्रो यादवगणः सोऽस्यास्ति चक्रो चक्रगणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथांगयोरिति विश्वः विक्रमी स्यष्टः
ऊर्जितं शासनमस्योर्जितशासनः स्मरंति मम नामानि येषु कृत्वा कर्म चारिवले तेषां कर्माणि कुर्वति क्रोधो भगवत्परा इत्यादि पुराणेषु शासने तावत्कर्मा
लिकुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथा श्रवणं दोषाश्च द्वायावत्तजायत इति श्रीभगवते नमो भक्तः प्रणम्यतीति भगवद्गीतायां ॥ ॥ ७ ॥

शयानतीत्यगच्छतिशयतिगःपतोवाचोनिवर्ततइतिश्रुतेःशयानसहतेस्वेकतात्ययीनकरोतिशयसहःवेदैश्चसर्वैरहमेववेष्टइतिवचनात्शिशिरःसंसारतापताशक
त्वात्शर्वरीसंसारिणामात्माज्ञानिनोसंसारःयानिशासर्वभूतानामित्युक्तेःतां करोतिशर्वरीकरःभुक्तिमुक्तिप्रदइत्यर्थः॥११०॥ अक्रूरःस्पष्टः।कर्मणामनसा
वाचावपुषावरुचिरत्वात्पेशलःपेशलोरुचिरेद्वौइतिविश्वः।दक्षःशीघ्रकारीदक्षिणःसरलादिःदक्षिणःसरलोदारपरचंद्रानुवर्तिषुक्ष्मिणांवरःस्पष्टः
अतिशयेनविद्वान्विद्वत्तमः।वीतंभयमस्मात्वीतभयः।पुण्यश्रवणकीर्तनःस्पष्टः॥१११॥ संसारादुत्तारपतिउत्तारणःदुष्टोरुतिहंतिदुष्कृतिहा।पुण्यं करोत्य

शयतिगःशयसहःशिशिरःशर्वरीकरः११० अक्रूरःपेशलोदक्षोदक्षिणःक्ष्मिणांवरःविद्वत्तमोवीतभयःपुण्य
श्रवणकीर्तनः१११ उत्तारणोदुष्कृतिहापुण्योदुःस्वप्ननाशनःवीरहारदक्षःसंतोजीवनःपर्यवस्थितः११२

चष्टेवापुण्यः।दुःस्वप्नाशयतिस्मृतमात्रः।दुःस्वप्ननाशनःविविधान्दिरात्संसारगतीतिवीरहा।दिरगतौकंपनेचारक्षतिरक्षणःसमार्गवर्तिनःसं
तस्तदुपेणविद्यावितयवद्वपेवर्ततेसंतःअत्रसद्योनमइत्येवचतुर्ध्वतेनमोदक्षेभ्योहरिकेशेभ्यइत्यादिवत्।नक्ताअपिसाधुत्वात्प्रशस्तत्वाच्चसंतं बहुवच
नन्यासेस्तपूजार्थइत्युक्तेवसतोतिददातिआत्मपर्यंतंभक्तेभ्यःसंतःश्रोणादिकतप्रत्यपांतोपमंदतोवेत्याहुःजीवपतिजीवनःपरितोविश्वंयाप्यावस्थि
तःपर्यवस्थितः११२

अनंतानिरूपाण्यस्यानंतरूपः अनंताः श्रियोः स्यान्तं श्रीः समासांतविधेरनित्यत्वात् न कप्रः अनंतं श्रीरूपो वा। जितो मन्थुरनेन जितमन्थुः भयमपहंति भ
यापहः। न्यापममचेतश्चतुरस्त्रः कर्मानुरूपेण फलदानात् इति भाष्ये। भक्तात्का। चतुराणां अस्त्रमनेनेति चतुरस्त्रः दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च
दुःशासनचतुर्थीनां भूमिः पास्यति शोलितमिति वनपर्वस्य द्रोपदीसमाश्वासनपरश्रीरुक्मवाक्यात् इत्याहुः। गभीर आत्मा मनोस्पगभीरात्मा। विविधानि
फलानि दिशति भक्तेभ्यः विदिशः। विशेषेण आदिशति व्यादिशः विशेषेण आदिशति उपदिशति वेदरूपेण कर्माणि फलानि च दिशः १३ न आदिः
कारणं अनादिः। न तस्य कार्यकरणं च विद्यत इति श्रुतेः भूरिव सर्वाश्रयः भूः भुवोलक्ष्मीः शोभाचेति क्रतुः पंथाः भक्ता अथेवं भाष्ये तु भूराधारः सर्वभूता
नामाश्रयत्वेन प्रमिद्वया भुवो भूम्या अपाति भूर्भुवः न केवलमसौ भूर्भुवः लक्ष्मीः शोभाचेति भुवोलक्ष्मीरित्युक्तं। अत्र भुवः परस्य मध्यस्थस्यानुवर्गेण भूर्भुवः

अनंतरूपो नंतं श्रीर्जितमन्थुर्भयापहः। चतुरस्त्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः १३ अनादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीः॥

इति भुवोलक्ष्मीरिति च नाम्नो एतु पूर्वाभाष्यरुतो भिप्रेताननु भुवो भूरिति लक्ष्मीर्भुव इति वा भुव इत्यस्योभयत्र संबंधेऽपि पूर्वापेक्षयोत्तरत्वस्य उत्तरापेक्षया पूर्वत्वस्य
च पाठावगतस्यावाधेनोपपत्तौ वाधयोगात् अन्यथा इति भुवो भूः न केवलमसौ भुवो भूः लक्ष्मी शोभाचेति लक्ष्मीर्भुव इति भाष्यका रेणोच्चेता एवं स्थिते मित्र
विभक्तिरुनामदपासक नमि वि शेष्यबोधकात्प्रथमोपलक्षितान्नामश्चतुर्थीप्रयोज्येति भुवे भुवोनमः भुवोलक्ष्म्येनम इति प्रयोगः। ननु भुवो भुवेनम इति
नापि भुवेनमो भुव इति चतुर्थी योजनेऽप्यास्मात्क्रमस्य त्यागायोगात् येन नाश्वधानन्यायेन चतुर्थीमात्रेण व्यवधानस्योचित्यात् नमः सकलक
ल्याणभाजनं यपि नाकिं नमो लक्ष्मीनिवासापदेवताये गिरां नम इति वदत्यवहितनमः शब्दयोपि चतुर्थीनुशासनाच्च क्वचिन्नामावत्यो भुवो भुवेनम
इति दृश्यते पुक्तं तु सुधियोपि चारयंतु भूर्भुलोकः भुवः भुवर्लोकस्तयोः शोभेति वा भूर्भुवोलक्ष्मीरित्येकनामतपक्षोपि भाष्ये उक्तः सतु न वक्ष्यमाणं

ज्ञ२

शोभनावीराः पुत्रा अस्पसुवीरः रुचिरे अंगदे अस्पसुचिरंगदः । जनपतिप्रादुर्भावपतिप्रद्युम्नादी नूनजननः । जनस्पजन्यमात्रस्पजनमउत्पत्तिः तस्यादिः कारणं जनज
न्मादिः । भीमो भपहेतुः भीमपराक्रमः स्पष्टः १४ । आधाराणो भौतिका अयाणा मपिमहाभूतानां निलयः आधारः आधारनिलयः नास्ति धाताधारकोस्य अधातानघ
तश्चेति नून समासो न विधेरनित्यत्वात् । धातिजगत पिवति संहारसमये धाताधेदृपाते इति भाष्ये पुष्पवशाद्वा दको हासोः स्पुष्पहासः । प्रकृष्टो निद्राय धि
करणो ज्ञागरोः स्प प्रजागरः जीवानां नमस्तानं च भगवतस्तु सर्वदा सर्वविषयज्ञानमेवेत्यर्थः ऊर्ध्वसर्वतोप्युत्कृष्टे वैकुण्ठलोके गच्छति गमनादित्यवहारं करो
ति ऊर्ध्वगः । सतां पंथाः पथो वा सत्यस्त आचारयति लोकसंग्रहार्थं स्वपमपि कुर्वन् सत्यथाचारः पथिशब्देन समासे अः समासोतः । वारः पथश्च मार्गश्च

सुवीरो रुचिरंगदः जननो जनन्मादिभीमो भीमपराक्रमः ११४ ॥ आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजा
गरः ऊर्ध्वगः सत्यथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ११५ ॥ प्रमाणं प्राणं निलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः ॥ ॥

तित्रिकोऽशेषः । प्राणान् परोक्षितो ददाति पुनः प्राणदः । प्रणवः प्रणयते स्तूयते इति प्रणवः पुनः भगवद्वाचकः वाच्यवाचकयोरभेदेन प्रणव उच्यते परमात्मा
। पणते च्यवहरति भक्तैः पणः ११५ । प्रमाणं पादवानां मयी दारूपः तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वेनाभवद्विरिति दशमे । प्राणिति प्राणः जीवः तस्य निलयः
अनौपाधिकरूपं प्राणनिलयः । प्राणभृत् अन्नादिरूपेण प्राणपोषकः प्राणान् जीवपतिप्राणजीवनः भक्ताः प्राणिजीवन इति पाठधृत्वा प्रशस्ताः
प्राणाः संख्येया प्राणिनो ब्रजादिजनास्तेषु जीवनमस्येत्यर्थमाहुः ॥

तत्त्वैवाधितस्वरूपं तत्त्वं परं योगिनामिति दशमे। तत्त्वं वेत्ति जीवरूपेण तत्त्वविदा एकश्चासावात्मा च एकात्मा जीवपरमेदस्य जीवमेदस्य च मिथ्यात्वोपग
मात्। जन्ममृत्युजराः षण्णो भावविकाराणां भुपलक्षणं ता अतिगच्छति गः ॥ ११६ ॥ भू भुवः स्वः समारब्धास्त्रयो लोकास्तेषां तत्तुः कल्पवृक्ष इवाभीष्टार्थदम्
भुवः स्वस्तरुः तारयति भक्तां स्तारः। सः पितेत्येकमिदं नाम। सः सर्वसाधारणत्वेन लोकोत्तरः पिता स पिता। अत्र तस्मै पित्रे इति चतुर्थ्ये तं मिन्न विभक्तिक
त्वात्। नामावल्यां तु स पित्रे इति दृश्यते तत्रोपपत्तिः। समानस्य छंदसीति सूत्रं समानस्येत्योगो विभज्यते तेन सत्तः साधर्म्यं सजातीय इत्यादिसिद्ध
नितिकाशिका। सर्वस्य जनकत्वात् स पितेति भाष्यस्य समानः पिता स पितेत्यर्थेऽप्यनुकूलत्वात् काशिकोक्तादिशब्दादप्यमिदमपीति। यदा तु सहशब्दो

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥ भू भुवः स्वस्तरुः स्तारः स पिता प्रपितामहः ॥

पिसदृशवचनोऽस्ति सदृशः सख्या स सखात्यत्र यथा। तेनापमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोऽस्येत्यादितदास्यैतदुपपद्यते। अधाते सत्राश्रितसमा
सांता नित्यत्वमादाय सहपित्रा स पितेति बहुव्रीहिर्वा बोध्यः बोपसर्जनस्येति सादेशः। भक्तास्तु। रुल्लस्तु भगवान् स्वपत्नित्यादिशास्त्रेषु प्रसिद्धत्वा
त् सः नानाऽवतारान् प्रणीय देवादीन् पातीति पितेति नामद्वयमाहुः। तत्र नामत्वात् सर्वनामकार्पक्यमिति चिंत्यं। मम तु मते न तत्राम किंतु पितु
र्विशेषणं विशिष्टं तु नामेति न किंचिद्वाधकमिति कृतबुद्धयो विदां कुर्वंतु पितामहापिता प्रपितामहः ॥ ॥ ॥ ॥

इत्येते प्रज्यते पुनर्यज्ञः यज्ञार्थात्कर्मणो न्यत्र लोकोपेकर्मबंधन इत्यत्रैव कर्मणि पत पाचेति नः। पो ब्रह्माज्ञोः स्मात् यज्ञो वा। यो यमेयातरि श्रेष्ठे पोधातरि च क्रीर्ति
न इत्येकाक्षरकोशः। यो वै वेदोश्च प्रहिलो नितस्मादिति श्रुतेः। यज्ञानोपतिः पालपितायज्ञपतिः इष्टवान्यज्यापज्ञः प्रजनमंगमुपापोत्रयज्ञांगः। प्रतीकोपायपो
रंगमिति कोशः यज्ञः प्रजनमेवाहनं प्रापकमस्मिन् पज्ञवाहनः अभावे सर्ववस्तूनामुदके नापिश्रुतिः पो ददाति स्वकंधामसत्त्वया किं न पूजित इति पुराणे।
फलहेतुर्नाना पज्ञान्वाहयतीति भाष्ये ११७॥ यज्ञे विभर्तियज्ञभक्तस्य दौ यज्ञं कृतं ततियज्ञकृतकल्याणे। यज्ञो नाम रुचेर्यतोभ्यज्ञापते युक्तो वतारः
सोऽस्यास्ति यज्ञी। यज्ञे भुंक्ते न च देवतारूपेण यज्ञभुक्। यज्ञं युधिष्ठिरस्य राजसूयं साधयति नानोपायेः यज्ञसाधनः। यज्ञानामंतर्हयं करोति स्वरूपसाक्षात्का

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्यापज्ञांगो यज्ञवाहनः ११७ यज्ञभृद्यज्यज्ञी यज्ञभु
यज्ञसाधनः यज्ञानं रुद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ११८

रेण यज्ञानं कृतं। स्तीपंते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः पज्ञेषु गुह्यं फलत्वेन केचिदेव ज्ञापते यज्ञगुह्यं। प्रातिस्विकविधिभिस्तत्फलज
नकृत्वबोधनेऽपि विविदिषावाक्येन सर्वे कर्मणो विविदिषायां वेदने वा विनियोगेन ब्रह्मण्येव फलत्वं पर्यवसानात्। अथ ते निचभूतानि तस्मादन्तं न इत्यत
इत्यन्तपरनिर्वचने। भोग्यात्मकत्वादन्तं। अन्नमति अन्नादः मोक्षाः एव शब्दो ब्राह्मणद रूपमेव जगदिति दर्शयितुं प्रपुज्यते। च शब्द उक्तवत्स्यमाणनाम्नां परस्मिन्ने
कस्मिन्समुच्चित्यत्वेति रिति दर्शयितुमिति भाष्यकृतः ११८

आत्मैवोतिरुपादानकारणानान्यदित्यात्मयोनिः। निमित्तकारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयं ज्ञात इति। प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टं नानुपरोधादित्यत्र स्थापितमुभयका-
रणत्वं हरेरिति भाष्ये अत्र स्वकर्तृत्वविशिष्टः स न ज्ञात इत्यर्थान्निमित्तकारणत्वोक्ता भवति। तदात्मानं स्वपमकुरुतेति श्रुतिरूपप्रमाणरूचनाय नान्तरात्मस्व-
यंपदे। पराक्रान्तं चात्र स्मरिभिः। खाननं स्वानः विशिष्टः सोऽस्य विखानः स एव यै खानः धरणी स्वात्पापाताल गसिने हिरण्याक्षं वा गहं रूपमास्थाय जघानेति
पुराणप्रसिद्धे सामगाभूतिवेदानां सामवेदोऽस्मीत्यादिना सामगायनः। देवकीनेदनः स्पष्टः। सर्वदेवादेवकीपुत्र एवेति महाभारते। एवमपि स्मृत्या तत्तत्कार्याणां
। सजविसर्गे इति पाठात् यदेव पूर्वं ज्वलनशरीरं सादृशं गोषा सुदती स सर्जेत्यादिपुके वनस्यापि विवि सर्जनार्थतददर्शनात् स्रष्टा विस्त्रष्टा वा देवकीनेदनशरीरस्यापि।

आत्मयोनिः स्वयं ज्ञातो वैखानः सामगायनः। देवकीनेदनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः १८
शंखभन्तं दकीचक्रीशङ्कुधन्वा गदाधरः। रथोगपालिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणयुधः ॥

कंदकं कंदं केनेव द्वयं चापीशितुः सममिति दशमोक्तः। क्षितीशः क्षितीशो दशरथात्मज इति भाष्ये। कार्त्तिकः पूजितो ध्यातः पापानिनाशयति पापनाशनः
१८ शंखभन्तं नंदकीचक्रीशङ्कुधन्वा गदाधरः रथोगपालिश्च स्पष्टः शंखोलह्मीपतेः पांचजन्यश्चक्रं सुदर्शनः कौमोदकी गदा खड्गौ नंदकः कौस्तु-
भो मलिरित्यमरः रथोगचक्रं पुनः पाणावेवास्परथोगपालिः। अतएव कदापि शत्रूभिर्न क्षोभ्यः अक्षोभ्यः। सर्वाण्येव प्रहरणान्यापुधान्यस्य सर्वप्रहरणा-
युधः आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपिकरजचपेटादीन्यस्यापुधानि भवन्ति सततं कल्पत्वादिति महदैश्वर्यं दर्शयितुमिदं मन्तेनामोक्तं ॥ १ ॥ १

रजकस्यकराग्रेणशिरःकायादवाहरन् इतिमथुराप्रवेशेरजकवधे। अविदूरइवाभ्येत्यशिरस्तस्यदुरात्मनः जहारमुखेनैवांसमहचूडामणिंविभुरितिशंखचूडवधे। द्विर्व
वचनंसमाप्तिंघोतपति। ओंकारोमंगलार्थः। ओंकारश्चाथशब्दश्चदावेतौब्रह्मणःपुराकंहंभित्वाविनिर्वातौतस्मात्संगलिकादुभावितिवचनात्। अतेनमइत्युक्त्याभू
पिष्टांतेनमउक्तिविधेमेतिश्रुत्युक्तंपरिचरलंकृतवानितिनाय्ये। ममनुप्रतिभाति। ओन्नमइत्युक्तिःप्रणवादिर्नमोन्नतनाममंत्रःप्रकीर्तितइत्युक्तोप्रणवादि
नमोन्नतंओन्नमइत्येतत्तंओन्नमइत्यादितांओंकारमात्रादितोन्नमोन्नततांवानामकीर्तिनादोबोधयतीति। अतएवशिवापोन्नमइतिवाओन्नमःशिवायेति

सर्वप्रहरणपुधःओन्नमः १२ इतीदंकीर्तनीयस्यकेशवस्यमहात्मनः। नानासहस्रंदिव्यानामशेषे
णप्रकीर्तितं १२१ यदुदंष्ट्रणुपात्रित्यपश्चापिपरिकीर्तयेत्। नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्तोमुत्रेहचमानवः १२२

वाओंअच्युतानंतगोविंदेतिवाविस्मरेनमइतिवानामसंकीर्तयेति। शिष्टः। यस्यस्मृत्याचनामोक्त्याः स्मरणदेवतद्विस्तोरित्यादिप्रमाणानुसारानुक्तदाचित्
विस्तुर्विस्तुरितिगोविंदनारायणेतिवासंकीर्तयेति। किंचओन्नमइत्येतेपाठास्सर्वेषुनामस्वेतसंबंधोभिप्रेतस्तेनसहस्रेर्नामभिः सहस्रपत्रपूजादौओविश्वापे
त्यादिस्तुपतासर्वेषुलभ्यतइतिसर्वशिवं १२० दिव्यानामित्यनेनप्रकारोत्तरेणपिनाम्नासहस्रमस्तिअस्यतुल्यवस्यकोऽपि विशेषइत्युच्यते १२१ परिकीर्तयेदि
तस्यउचोपांशुमानसान्यतमजपपरत्वंलक्षणयाकिंजपन्मुच्यतेजंतुरित्युपक्रमानुसारादितिभाष्ये। अमुत्रेसनेनपलोकंप्राप्तस्यविद्यापातितहुषादेरिवा
निष्ठंनभवतीत्युच्यते १२२

अतिष्ठाप्राप्तिफलमुक्त्वा इष्टप्राप्तिमप्याह वेदांतेत्यादिना किंजपलुच्यते ज्ञे तुर्जन्मसंसारबंधनादिसुक्तं तदेतद्विरुद्धमिव यदा चर्मचदाकाशं वेदपिष्येति मानवाः
 तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यांतोमविष्यतीत्यादि श्रुत्या अज्ञानमूलकः संसासे ज्ञानेन निवर्तत इति युक्त्या च मुक्तैः ज्ञानसाध्यत्वावशमादित्याशंक्यनास्माभिर्जपात्मा
 ता देवमुक्तिरित्युच्यते किंतु चित्तशुद्ध्यादिद्वारेणेत्याह वेदांतगोब्राह्मणः स्यादित्यः श्रद्धः शृणुयादित्यवहितमेव संवध्यत्वेन तु कीर्तयेदित्यवहितमपि तस्मा
 त् श्रुद्रोयज्ञैः नवक्लाप्त इति श्रुतेः कीर्तनस्य जपयज्ञरूपतया व्याख्यानात् आवयेच्चतुरोवर्णा न कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इत्यस्य चत्वारोऽपि वर्णा महाभारतं शृणु
 मुरिसुर्थपरत्वेन श्रद्धस्य श्रवणमात्राभ्यनुज्ञानाच्चासु गतिमियाच्छ्रवणाच्च। सुगतिमिषां श्रद्धयोनिः श्रद्धेः श्रद्धोऽपि महत्त्वमीघात् इति ह विंशे रामा

वेदांतगोब्राह्मणः स्यात्तत्त्रिषो विजयी भवेत्। वैश्वो धनसमृद्धः स्यात् श्रद्धः सुखमवाप्नुयात् १२३
 धर्मार्थी प्राप्नुयाद् धर्ममर्थं चार्थमाप्नुयात्। कामानवाप्नुयात् कामा प्रजापती चानुपात्तजां १२४

॥

यणे च श्रवणेनैव श्रद्धस्य फलप्रतीतेश्च। एवमेव भाष्यकृतः शिष्टाश्चैवमेवाहुः इदानीं क्वचित् क्वचिद्दृश्यमानं स्त्रीशूद्राणां पौराणस्तवपठनं तु दुराच
 रणवेत्यलं ॥ १२३ ॥ नैतावदेव किंतु धर्मार्थीति धर्मार्थी यापनाशकधर्मकामः धर्मप्राप्नुयात् एतस्तवपाठेनैव कृतं तस्मात्प्रश्नो भवेत्। पद्माधर्मार्थी विनै
 वदानादिकं तत्फलकामः धर्मप्राप्नुयात् विनैव दानादिकं तत्फलभाक् भवेत्। अर्थद्वयेऽपि साधकवचनानि संनितं तत्र तत्र लिखितानि। अर्थग्रह
 नेत्रादिरूपमर्थ्यमानं। कामा स्त्रीसुखार्थी १२४

कीदृशोधिकारस्याह। भक्तिमानिति। भक्तिः ईश्वरे परानुरक्तिः। अस्मिन् प्रायस्ये। तद्गतमानसत्वं वासुदेवगतांतःकरणत्वं वा नामगतांतःकरणत्वं वा तच्चार्यानु
संधीनरूपं १२५ अर्थ्यमानं किंचित्कथयति यश इत्यादितिः १२६॥१२७॥१२८॥ दुर्गातितरणस्याप्येतत्फलत्वं माह दुर्गाणीति। स्थितः प्रियहिते निसंयम

भक्तिमानयः सरोत्यायगुचिस्तद्गतमानसः। सहस्रं वासुदेवस्य नामा मेतत्प्रकीर्तयेत् १२५ यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधा
न्यमेव च। अचलाश्रयमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमं १२६ न भयं क्वचिदाप्नोति वार्यते जश्च विंदति। भवत्यरोगोद्युतिमान् व
लरूपगुणवितः १२७॥ रोगात्ते मुच्यते रोगाद्भद्रो मुच्येत बंधनात्। भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः १२८
दुर्गा एतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमः। स्तवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः १२९॥ वासुदेवाश्रयो मत्स्ये वासुदेव
परायणः सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनं १३०॥ न वासुदेव भक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्। जन्म मृत्यु जरा व्या
धिभयं नैवोपजायते १३१ इमं स्तवमधीयातः श्रद्धा भक्तिसमन्वितः। युज्येतात्मसुखं दांति श्रीधृति स्मृतिकीर्त्तिभिः

पदपुरुषर्षभः। राजंस्तव पदुश्रेष्ठो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः। य एनं संश्रयंतीह भक्तानारायणं हरिं ते तरेतीह दुर्गाणि न मे त्रास्ति विचारणेति राजधर्मेषु भीष्मवचनं।
१२९॥ वासुदेवः आश्रयः शरणमस्मा वासुदेव एव परायणं प्राप्य मपि पश्य श्रीवासुदेवै कशरणो ह वासुदेव मेव प्राप्तामी सुमिसंधिमानिति पावत १३०॥१३१॥१३२

नक्रोधइत्येनेनश्लोकेनभक्तलक्षणमुच्यते। पुरुषोत्तमेभक्तानांक्रोधादयो न भवन्ति भक्तिरेवतु कथं भवेदित्यत उक्तं कृतपुण्यातामिति १३३ द्यौरियादि
श्लोकत्रयेणामहामहिममगवदाश्रयणोपुक्तात्येवोक्तफलानामुच्यते १३४॥ जगद्दशोवर्त्तनेदमितिपाठः वर्त्तत इदमिति वक्तव्ये संधिरार्थः यद्वा पूर्वमपि वशे
र्त्ततेत्यर्थः वर्त्ततीदमिति केचित्सहन्ति। तत्र परस्मैपदमार्थः। वर्त्तते इति तु पाठो नादरणीयः आधुनिको ह्येहितत्वात् १३५ वासुदेव एवात्मा स्वरूपमेघोऽधि
ष्ठानेनैव कल्पितस्य रूपवत्त्वात् १३६॥ सर्वागमानामिति श्लोकेन प्रकरणाद्विन्नेन सर्वधर्मश्चाचारवत एवाधिकार इति बोध्यते। सर्वागमानां तत्र प्रमितानां
धर्माणां आचारः शौचस्नानसेव्यावेदनादिरूपः प्रथमं अधिकारिविशेषणत्वेन पूर्वमेव विद्यमानः सन् परिकल्प्यते तेषां कृतता संपादनसमर्थः अनधिकारिणा

नक्रो न च मात्सर्येन लोभो नाशुभामतिः भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे १३३ द्यौं स चंद्रार्कनक्षत्राखंडिशो
भूर्महोदधिः वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः १३४। स सुरासुरगंधर्वसपत्नोरगराक्षसंजगद्दशोवर्त्तने दंरुस्मस्य सचरा
चरं १३५ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च १३६ सर्वागमानां आचारः प्र
थमं परिकल्प्यते। आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः १३७॥ १ १ १

कारिण कृतमकृतमिति ग्रायान् शुचिः कर्माणि कुर्वीत शिरः स्नातश्च कुर्वीत देवं पित्र्यमथापि वा। संध्याहोतः शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु विशिखोऽसु
पवीतश्च पत्नरोति न नृकृतमित्यादिविशिष्यवचनेभ्यश्चाश्रितश्चाचारः प्रभवो हेतुरस्य तादृशो धर्मः धर्मत्वेऽधिकारिविशेषणप्रयोजकमन्यथाश्रुत
यज्ञादेरपि धर्मतापत्तेः। तादृशस्यैव धर्मस्य अच्युतः प्रभुः फलदातानाधिकारिविशेषणरहितस्येति। तस्मात्सहस्रनामसंबन्धपाठमपि शुचित्वादि
विशेषणवत्तैव भवितव्यमित्यामि प्रायः। अशुचि वैति सुमुक्तकनामकार्त्तनेयोध्य ॥ १ १ १

पुनरपि भगवन्महिमानमाह। ऋषय इति धातवः कांचनाद्याः किं बहुना जंगमा जंगममिति १३८ अखिला वाश्यता सूर्यविषयतयापि महिमानमाह। योग
इति योगो योगशास्त्रं। ज्ञानमुपासनाशास्त्रं। सांख्यं प्रसिद्धं। विद्याः वैशेषिकादि तंत्राणि शिल्पादि तद्विद्याः कर्म कर्मविद्या वेदाः तन्मूलभूताः। शास्त्राणि त
दर्थविचारकाणि ज्ञैर्मिन्यादिकृता निविज्ञापते सा ज्ञा क्रिपते ब्रह्मानेति निविज्ञानं अहं ब्रह्मास्मीत्यादि महावाक्यं एतत्सर्वजनाद्दनात् जनार्दनं हेतुकं भवती

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः। जंगमा जंगमं चेदं जंगम आरायणोद्भवं १३८ योगो
ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च। वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वजनाद्दनात् १३९
एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः। त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः १४०

तिशेषः फलस्यापि हनुत्वा पगमात्। ज्ञानसंबन्धेन पूर्ववर्तितोपपत्तेश्च। सिद्धस्यापि फलतायां तु पराक्रांतं सूरिभिः यद्वा जनार्दनं अततितात्पर्येण गच्छता
ति जनार्दनात् अतसात्स्यगमने किं पू। सर्वेदायत्यदरमामनंतीति श्रुतिः वेदे श्वसर्वैरहमेव वेद्य इति गीता। नृणामेको गस्यस्त्वमसि पपसा मार्गव इवेति पुष्पा
इति श्रुतिः १३९। एको विष्णुरिति। विश्वात्तेत्यपि भूतात्तेत्यस्य स्थाने पठेति। एवं विश्वभुक् अखिलभोक्ताऽपि अयं यो निर्विकार इत्येवंभूतमहिमशालित्वादेन दारा

39

इदानीं प्रकृतस्तवस्य श्रावितव्यस्य प्रवर्तितव्येन माहात्म्यमाह। इममिति व्यासेन कीर्तितमित्युक्तम्। महाराधितुः पूर्ववत्स्नाना लोककर्तृणा। ततो नाम सहस्रं मे
प्राप्तं लोकहितं परं तत्। देवततः पूर्वप्राप्तं च परमेश्विनः। नारदेन ततः प्रोक्तम्। धीणा मूर्ध्वरेतसां। कृषिभिस्तु महाबाहो देवलोके प्रकाशितं। मर्त्यलोके म
नुष्याणां व्यासेना। कीर्तितं। तस्कां दोक्तं भगवद्बो नुसरति। मेनतः। ततः परमेश्विनः सकाशात् नारदेन प्राप्तं ननु सनत्कुमारादिभिः। पुरुष इत्यनेन त्रै
वलोकितस्त्वाणामपि नात्राधिकार इत्यभिप्रेति स्त्रीशूद्रौ नाधीयातां स्त्रीशूद्राश्च सधर्मीणा इति कृतिस्मृतिभ्यां। वेदश्रवणं तु तस्मात् सामनिषिद्धं श्रवणनिषेधा

इमंस्तव भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितं। पठेद्यद्वैद्येत्युक्तम्। श्रेयः प्राप्तुं मुखानि च १४१ विश्वेश्वर
मजं देवं जगतः प्रभवाप्ययं। भजंतियेषु कुरासेन ते योति पशुभवं १४२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसा
हस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मभगवतो वासुदेवस्य नाम्ना सहस्रं संपूर्णं ॥ ५ ॥

नां शूद्रत्वपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेः १४१। इदानीमुक्तं फलं न प्रकृतस्तव पाठस्यैव किंतु पथाकथंचिद्भगवद्भजनमात्रस्येति साह। विश्वेश्वरमिति १४२ शरणं म
म ममो विंदः शरणं शं करोक्तयः। शरणं भगवद्भक्ताः शरणं हरिनाम च ॥ इति श्रीमत्त्वयंप्रकाशं धिलध्ववेदोतिसयदः महादेवो करो द्यारयां विष्णुनाम
सहस्रगं। खवाणमुनिनूमानेवत्तरे श्रीमुखानिधे। मा गतिततृतीयायां नगरेताप्यलंकृते ॥ इति श्रीमद्देवोतिसमहादेवकृता विष्णुनाम सहस्रव्याख्या संपूर्ण ॥ ॥

१५००